

УЛС УУ? ХАНТ УЛС УУ?
МОНГОЛЫН ЭЗЭНТ ГҮРНИЙ ХААН БОЛОН ХАН ЦОЛНЫ ТУХАЙ

Ким Ходон¹²²

Солонгос хэлнээс орчуулсан: Г. Эрдэнэчимэг¹²³

Abstract: *It was Ögödei who took the title of qa'an for the first time among the Mongol emperors. Although that title was later widely employed by the supreme rulers of the empire, it had been rarely used in the Mongolian steppe before his adoption. At first, qa'an was a unique title for Ögödei but later it was adopted as a general title for Mongol emperors. This change was almost complete in the time of Qubilai. In the meantime, the title of khan was used, before 1206, to designate rulers of tribe, tribal confederacy or a dynasty. After 1206, only the supreme ruler of the empire could use that title. Although we can find a few princes — e.g., Jochi and Batu — who were called khan, it was an honorary title attached after their death. It was only from the late 1250s when Hülegü came to West Asia with a huge army that Chinggisid princes began to be called khan. As is well known, Hülegü and his successors were called il khan whose meaning is not 'a subordinate khan' but 'khan of il (i.e., ulus).' However, it was not a title monopolized by the Hülegüid rulers; Jochid rulers were also addressed by that title. It should be pointed out that khan was not an official title adopted by the Mongol Empire. The official title to designate Chinggisid princes was kö'ü(n) in Mongolian, and it was translated into oghul in Turkic, shahzāda in Persian, and wang (or zhuwang, dawang) in Chinese. Qubilai introduced an institution of investment and divided Chinggisid princes into six hierarchically ordered groups, which were distinguished by the materias and the shape of the seals bestowed to them. 'The Table of Princes' in Yuan shi shows this six-hierarchy institution was current only within the realm of the Qa'an Ulus, and no prince in the large three western uluses was found there. However, we know that Hülegüid princes received various seals engraved with the expression of zhibao(之寶), and their officials also received zhiyin(之印) seals. * Seoul National University. After the reform of the institution in 1282 the imperial court stopped to bestow zhibao seal because it was regarded to be used only by emperors. Nonetheless, the Hülegüid princes continued to use the zhibao seals within their realms as we see in the letter of Arghun in 1289 and in the edict of Ghazan in 1302. They went so far as to cast a new zhibao seal for themselves as evidenced by its use in 1305*

¹²² БНСУ, Сөүлийн Их Сургууль

¹²³ Доктор, МУИС, ШУС, ХУС-ын Ази судлалын тэнхим

and in 1320. The mode of employment of the khan title and the zhibao seals suggests the fact that the Hülegüid princes, and probably other rulers in the three western ulus, practiced a policy of 'internally emperor, externally king(外王内帝).' This policy allowed the Mongol Empire to maintain its unity in spite of growing independency of the three western uluses.

Key words: *The Mongol Empire, ulus, khanate, qa'an, khan, the institution of investment, seal*

Удиртгал

1206 онд Тэмүжин, Чингис хан өргөмжлөгдөн их сууринд сууснаар Монголын эзэнт гүрэн буюу Их Монгол Улс бий боллоо. Тэр бээр дөрвөн хүү, дөрвөн дүүдээ тодорхой тооны ард иргэдийг хуваарилан өгч, зүүн болон баруун нутагт суулгав. Үр дүнд нь Чингис ханы захиргааны төв улс, баруун болоод зүүн талд нь тус бүр дөрөв дөрвөн улс үүсжээ. Ингээд Их Монгол Улс нь есөн улсаас бүрдсэн нэгдмэл улс болж хувирлаа.¹²⁴

Чингисийн хөвүүд, дүү нар хожим өөрсдийн улсыг дахин үр хүүхдүүдээ хувь болгон хувааж өгснөөр бүр олон тооны улс үүсэн бий болов. Эхэн үеийн есөн улсыг “дээд улс” гэвэл тэдгээрээс үүссэн жижиг нэгжүүдийг “доод улс” гэж нэрлэж болох юм. Эдгээр доод улсуудын тоо ширхэг болоод тархалтыг нарийн тодорхой мэдэх аргагүй. Гэхдээ Монголын эзэнт гүрэн бол энэ мэт олон тооны том жижиг улсаас тогтсон давхацмал бүтэцтэй аварга том улс төрийн систем байж гэдэгтэй маргах зүйлгүй.

Хожим эдгээр дээд, доод улсууд нь эзэнт гүрний дотоод болоод гадаадад өрнөсөн үйл явдлын нөлөөгөөр хөгжих нь хөгжиж, буурах нь буурчээ. Зарим нь суларч доройтон газар нутаг нь жижгэрэх юм уу, эсвэл ойр тойрны илүү хүчтэй улсын харьяанд, эсвэл хамгаалалтад оров. Улс төрийн мандал буурлын үр дүнд хэдийгээр гаднаас нь харахад нэгэн их эзэнт гүрэн мэт байсан ч дотооддоо хэдэн том улс болж хуваагдсан өөрчлөгдлөө.

Ялангуяа Хайду үхэж(1301), Чапар бууж өгөн дагаж орсноор (1308) Өгөдэйн улс Хаан улсын дотоод руу шилжсэн 14-р зууны эхэн үе гэхэд Монголын эзэнт гүрэн нь дөрвөн том улс болж бүрэлдэн тогтоод байлаа. Өөрөөр хэлбэл, Евроазийн зүүн талыг эзэлсэн Хаан улс, Төв Азийн Цагаадайн улс, Кипчакийн тал нутгаар төвлөсөн Зүчийн улс, Баруун Азийн Хүлэгүгийн улс юм.

Гэхдээ энэ бол зөвхөн дөрвөн том улс үлдээд бусад нь үгүй болсон гэсэн үг биш. Эдгээр дөрвөн том улсын дотор ч урьдын хэвээр олон жижиг улсууд оршсоор байлаа. Тэгэхээр Монголын эзэнт гүрэн ийнхүү дөрвөн том улс болж тогтсон нь эзэнт гүрний бүрэлдэхүүнд оршиж ирсэн улсуудын хүчний харьцаа өөрчлөгдсөнийг харуулж байгаа болохоос эзэнт гүрнийг бүрдүүлэх зарчим, улсын тогтолцоо нь үгүй болсон гэсэн үг огт бус юм.

Тэгвэл тухайн үеийн монголчууд Их Монгол Улс гэдэг эзэнт гүрэн ийнхүү дөрвөн аварга том улс болж тогтсон нөхцөл байдлын талаар ямар бодол санаатай байсан

¹²⁴ Энэ талаар 김호동, 몽골제국의 ‘울루스 체제의 형성’, 동양사학연구 131 (2015). Pp 338-386-г үзнэ үү.

бол? Эдгээрийг тус тусдаа улс төрийн хувьд тусгаар тогтносон вант улс юм уу, эсвэл төр улстай адил гэж бодож байсан болов уу? Эсвэл урьдын хэвээр Чингис ханы Монголын эзэнт гүрний нэг хэсэг, гэхдээ эзэнт гүрний газар нутгийг л хуваан захирч байгаа гэж бодож байв уу?

Монголын эзэнт гүрний түүхийг судалдаг орчин цагийн эрдэмтэд ерөнхийдөө эхэн үеийн Нэгдсэн эзэнт улс (a unified empire) задарснаар (dissolution) Юань улс тэргүүтэй Цагаадайн хант улс, Иль хант улс, Кипчакийн хант улс гэсэн дөрвөн залгамжлагч улс (successor states) үүссэн гэж ойлгодог. Ерөнхийдөө Юань гүрний эзнийг, эзэнт гүрнийг төлөөлөх төлөөлөгчийн хувьд “бэлгэдлийн” төдийгөөр хүлээн зөвшөөрдөг бөгөөд тэр нь ч бас нэр төдий зүйлээс хэтрэхгүй, үнэн хэрэгтээ өөр хоорондоо адил тэнцүү, тусгаар тогтносон төрт улс байсан гэж үздэг. Тиймээс “Дөрвөн хант улс (Four Khanates, 四汗國)” гэж нэрлэдэг юм.¹²⁵

“Хан (khan) -ы захирдаг улс” гэдэг утгатай учраас Хант улс (汗國, khanate) гэж нэрлэдэг. Тэр талаас нь авч үзвэл өөрийгөө хан гэж нэрлэдэг эзний захирсан өрнийн Гурван хант улсын хувьд нэр нь тохирсонгүй гэж хэлэх аргагүй.¹²⁶ Харин хааны захирдаг Юань улсыг хант улс гэж нэрлэх нь хэр зохимжтой бол. Юу боловч Чингис ханы байгуулсан Монголын эзэнт гүрэн хожмоо өөрсдийгөө хан гэж нэрлэсэн үр удмынхных нь захирдаг олон хант улс болж хуваагдсан гэдэг ойлголт дээр үндэслэн эрдэмтэд ингэж нэрлэх болсон нь тодорхой.

Тэгвэл нэгдмэл нэг эзэнт гүрэн хэрхэн олон хант улс болж хуваагдах болсон үйл явц, нөхцөл байдлыг ойлгохын тулд хэзээнээс хан цолыг хэрэглэх болсон бэ гэдэг асуудлыг хөндөхгүй орхиж болохгүй. Өрнийн гурван хант улсын удирдагчид бүгд хан цолтой байсан нь тодорхой. Гэхдээ хэзээнээс, ямар шалтгаанаар энэ цолыг хэрэглэх болсон бэ? Тэдний улс төрийн байр суурьт энэ нь утга учиртай зүйл байв?

Энэхүү өгүүлэлдээ бид эдгээр асуултын хариуг олохыг зорив. Мөн Юань тэргүүтэй “дөрвөн хант улс” гэж нэрлэдэг, Монголын “залгамжлагч улсууд” нь улс төрийн хувьд ямархуу байр суурьтай байсныг тодруулна. Энэ ажил маань, миний бичсэн “улс хэмээх тогтолцоо”-ны тухай хийсэн судалгааны хамтаар Монголын эзэнт гүрний

¹²⁵ H. Franke, D. Twitchett, eds., *The Cambridge History of China*, vol. 6 (Alien regimes and border states, 907-1368) (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), pp. 412-3, 387; 本田實信, 『モンゴル時代史研究』 (東京: 東京大學出版會, 1991), p. 387. Cf. Kim Hodong, “The Unity of the Mongol Empire and Continental Exchanges over Eurasia,” *Journal of Central Eurasian Studies* 1(2009), pp. 5-42

¹²⁶ Энэ талаас нь үзвэл өрнийн зарим эрдэмтэд сүүлийн үед хэрэглэх болсон “Yuan Khanate” гэдэг нэрийн утгыг дахин шинжих шаардлагатай. Жишээлбэл, T. Sen, “The Yuan Khanate and India: Cross-Cultural Diplomacy in the Thirteenth and Fourteenth Centurie,” *Asia Major* (Third Series) 19, no. 1/2 (2006), pp. 299-326; B. Zvi Ben-Dor, “Follow the white camel: Islam in China to 1800,” in *The New Cambridge History of Islam*, ed. D.O. Morgan, A. Reid (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), pp. 418, 423.

бүтэц, зохион байгуулалт, мөн түүний өөрчлөлт хувиралтын талаарх ойлголтыг улам гүнзгийрүүлнэ хэмээн найдаж байна.

Хаан болон хан цолны хэрэглээ, ач холбогдол

Хаан цолны өөрчлөлт

Монголын эзэнт гүрний үеийн “хаан”, “хан” цолны хэрэглээний тухай Рахевилц гуай хэдийнээ судалсан нь бий. “Монголын нууц товчоон”-ы жишээнүүдийг нарийвчлан судалсан түүний судалгаанаас үзэхэд 1229 онд Өгөдэйг хаан ширээнд суухаас өмнө “хаан” цолыг хэрэглэж байгаагүй ч гол аймаг болон аймгийн холбоо, мөн үндэстний удирдагчдыг “хан гэж нэрлэж байжээ. Жишээлбэл, монгол аймгийн ахлагч байсан Хабул, Хутула, Амбагай нар, мөн Хэрэйдийн Тоорил, Найманы Буйруг нар “хан” цолтой байлаа. Бас монгол бус харь аймаг, улсын удирдагчдыг “хан” гэж нэрлэж байсан ба Алтан улсын Алтан хан, Харлугийн Арслан хан нар түүний жишээ болно. 1229 оноос хойш “хаан” цолоор Өгөдэй болон түүнийг залгамжлан эзэнт гүрний тэргүүн болсон хүмүүсийг цоллох болсон төдийгүй Чингис хийгээд түүний өвөг дээдсийг нэхэн цоллох болжээ. Харин “хан” цолоор Чингисийн удмын олон вангуудыг цоллох болов. Түүний үр дүнд “хан”-ыг “хаан”-аас доод зэргийн цол хэмээн ойлгоход хүрчээ.¹²⁷

Энэхүү үзэл ойлголтыг зохиогч миний бие ерөнхийд нь зөвшөөрч байна. Гагцхүү энэ хоёр цолыг хэрэглэж эхэлсэн тодорхой цаг хугацаа, түүний учир холбогдол, тэрчлэн Монголын эзэнт гүрний улс төрийн зэрэг дэв, дэг жаягт хэр зэрэг хүндтэй байр эзлэх талаар илүү нарийн судлах шаардлагатай гэж үзэж байна.

Чингис ханы уг нэр нь Тэмүжин гэдгийг эс мэдэх хүн үгүй. Өөрөөр хэлбэл, “Чингис хан” бол түүний өргөмжит цол юм. Тэгвэл Өгөдэйн хувьд ямар байсан бэ? Түүнийг их сууринд өргөмжлөөд “хаан” гэж цоллосон байна. “Чингис хан” нь зөвхөн Тэмүжинг өргөмжлөх цол байсантай адил “хаан” нь зөвхөн Өгөдэйг өргөмжлөх цол нэр байлаа.¹²⁸ Гэвч Өгөдэйг нас барснаас хойш байдал өөрчлөгдөж эхлэлээ. Түүнийг залгамжилсан Гүюгийг бидний үед уламжлан ирсэн бараг бүх сурвалжид “хан” гэж тэмдэглэжээ. Эрдэмтэд ч сурвалжийн тэмдэглэлийг даган “Гүюг хаан” гэхгүй, харин “Гүюг хан” гэж нэрлэдэг. Гэхдээ цөөн ч гэсэн “хаан” гэж нэрлэсэн тохиолдол байна. Тухайлбал, хижрийн тооллын 646 (НТ 1248 оны орчим) онд Гүржийн нутгаас олдсон 5-р Давидын үеийн мөнгөн зоосон(dirham) дээр Gūyūg Qā’ān гэдэг бичиг байсан тухай мэдээ бий. Мөн энэ үеийн латин хэлээр бичсэн дурсгалд Гүюгийг chaam хэмээн тэмдэглэснийг “хаан” гэдэг үг бололтой хэмээн таамагладаг.¹²⁹ Эцэст нь, хэдийгээр тухайн цаг үеийнх бус боловч 14-р зууны тэргүүн хагаст Аль Умари тэмдэглэлдээ Гүюгийг Мөнх, Хубилай нарын

¹²⁷ Igor de Rachewiltz, “Qan, Qa’an and the Seal of Güyüg,” in *Documenta Barbarorum: Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*, ed. Walther Heissig, et al. (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983), pp. 272-281.

¹²⁸ *Ibid.*, p. 275.

¹²⁹ *ibid.*, pp. 275-76, 278 (note 8).

хамтаар хаан(qa'an) хэмээн бичжээ.¹³⁰ Гэхдээ энэ мэт цөөн тохиолдлыг эс тооцвол Гүюгийг ерөнхийдөө хаан бус хан хэмээн цоллож байна. Тэгэхээр хаан гэдэг үг нь хараахан эзэнт гүрний хамгийн өндөр дээд удирдагчийг заасан утгатай, өргөн хэрэглэдэг цол болж хэвшээгүй байсан гэсэн үг болно.

Харин Гүюгийг залган хаан ширээнд суусан Мөнхийг хан бус хаан гэдэг цолоор цоллосон жишээ хамаагүй олон давтагдаж эхэлнэ. Жишээ нь, Мөнхийг их сууринд суусны дараахан 1252 оны 5-р сард Хархорумд хүрэлцэн очиж, ордонд нь айлчлаад тэнд жил гаруй суусан Жувэйни түүхч түүнийг хаан гэхээс өөрөөр дуудахгүй байна.¹³¹ Гэхдээ тэр бээр, Өгөдэйн тухай өгүүлэхдээ нэрийг нь хасаж зүгээр л хаан гэсэн байх бөгөөд энэ нь Мөнхийн тухайд ямагт “Мөнх хаан” гэснээс эрс ялгарна. Энэ хоёр хүнийг зориуд ингэж өөрөөр дуудахын учир нь өмнө дурдсанчлан “хаан” гэдэг үг нь зөвхөн Өгөдэйд л зориулж хэрэглэх цол байсанд орших болов уу хэмээн таамаглаж байна.

Жувэйни “хаан” гэдэг цолыг хэрхэн хэрэглэснээс үзэхэд уг цолыг эзэнт гүрний удирдагчийг заасан утгаар өргөн хэрэглэж байсан ч хараахан “албан ёсны” цол болж тогтоогүй байжээ хэмээн дүгнэж болно. Үүнийг Шаолины сүмийн хөшөөний бичгээс ч тодруулж болох бөгөөд 1253 онд Мөнх аман зарлигтаа өөрийн биеийг хаан бус харин хан(qan) гэсэн нь бас нэгэн баримт болно. Сонирхол татах нэг зүйл бол уг сүмийн гэрэлт хөшөөг 1257 онд босгож, аман зарлигийг орчуулан сийлэхдээ Мөнхийг хаан(qaghan, 𐰺𐰋𐰏 qa'an) гэсэн байна. Гэхдээ бид ордноос илгээсэн албан бичгийг уг хөшөөнд тэр чигээр нь шууд сийлсэн бус, харин уг аман зарлигийн тухай магтууг сийлсэн гэдгийг сайтар анхаарах ёстой.¹³² Өөрөөр хэлбэл, зарлигийн эхийг тэр чигээр нь орчуулсан гэсэн үг бус юм. Тийм учраас зарлиг мэтийн албан бичигт төр улсын удирдагчийг албан ёсоор хан гэж цоллосон хэвээр байж гэж үзэх хэрэгтэй.

Мөнхийг их сууринд суусны дараахан 1253-54 оны хавьцаа Монголд очсон Рубрук ч бас Мөнхийг хаан гэхгүй, зүгээр л “Мангу хан(Mangu Chan)” гэсний дээр Гүюгийг ч бас Гүюг хан(Cuucus Khan) гэж тэмдэглэжээ.¹³³ Түүнээс өмнө Монголд очсон Карпини мөн л Өгөдэйд хаан гэлгүй Өгөдэй хан(Occodai Khan) гэсэн байна.¹³⁴ Эндээс үзэхэд тэд тэмдэглэлдээ тухайн үеийн цол, дуудах нэрийг хэр зөв тодорхой бичсэнийг нягтлахад хэцүү. Тэд хаан ба хан гэдэг хоёр үгний урт богино эгшгийн дуудлагад төдийлөн ач холбогдол өгөөгүй ч байж болохыг үгүйсгэх аргагүй.

¹³⁰ al-Umarī, *Das Mongolische Weltreich: al-Umarī's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-abṣār fi mamālik al-amṣār*, ed. K. Lech (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968), p. 104.

¹³¹ 'Aṭā Malik Juwaynī, *The History of the World-Conqueror*, trans. John Andrew Boyle, 2 vols.(Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958), 555ff. үүнээс хойш Juwaynī/Boyle гэж товчилно.

¹³² 中村淳, 松川節, 「新発見の蒙漢合璧少林寺聖旨碑」, 『内陸アジア言語の研究』 8(1993), p. 63.

¹³³ William Rubruck, *The Mission of Friar William of Rubruck: His journey to the court of the Great Khan Möngke 1253-1255*, tr. P. Jackson (London: The Hakluyt Society, 1990), pp. 94, 122.

¹³⁴ Plano Carpini, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, ed. E. Hildinger (Boston: Branden Publishing Company, 1996), pp. 64, 80, 85-86.

Энэхүү хэсэгт бид хаан, хан цолны тухай тухайн үеийн түүхэн сурвалж, тухайлбал Жувэйнигийн тэмдэглэл, Мөнхийн үеийн хөшөөний бичээс тэрчлэн Карпини, Рубрук нарын тэмдэглэлийг шинжлэв. Түүний дүнд дараах дүгнэлтийг хийлээ. Өгөдэйг нас барсны дараа зөвхөн Өгөдэйн л цол байсан хаан гэдэг үг аажмаар эзэнт гүрнийг оройлон удирдагчийг нэрлэх ерөнхий нэр болон хэвшиж эхэлснээр сурвалж бичигт уг үгийн гарах тоо давтамж ч олширчээ. Гэхдээ Мөнхийн үед хаан цол нь албан ёсны цол болж тогтоогүй хэвээр байсан бөгөөд тийм ч учраас эзэнт гүрний тэргүүнийг заримдаа хан, заримдаа хаан гэж дууддаг байжээ.

Хубилайн засаглалын үеэс Монголын эзэнт гүрний удирдагчийг энэчлэн хоёр өөр цолоор дуудахаа болив. Бидний үед уламжлан ирсэн сурвалжуудад бүгдэд нь Хубилайг хаан гэж тэмдэглэсэн нь үүнийг гэрчилнэ.¹³⁵ Дөрвөлжин бичгээр бичсэн аман зарлигууд яг адил “mǒngke tengri-yin kücün-dür, yeke su jali-yin ihe’en-dür, qa’an-u jarliq manu гэсэн үгээр эхэлнэ.¹³⁶ Эдгээр зарлиг нь “хаан” гэдэг үг эзэнт гүрний дээд удирдагчийг заасан цол болон хэвшиж тогтсоныг харуулна.

Гэхдээ бид энд нэг зүйлийг анхаарах ёстой. Юу гэвэл, Хубилайн үед үйлдсэн зарлиг бичгүүдэд Өгөдэйг хуучин хэвээр нэрийг нь дурдалгүй, зүгээр л хаан гэсэн хэвээр байна. Жишээлбэл, 1280 онд Шаньши мужийн таван замын Баруун Сычуаний Ли Дао жянь түшмэл (陝西五路西蜀四川提點 李道謙)-д буулгасан зарлигт өмнө дурдсантай адилхан үгээр эхэлсэн ч, 9-р мөрөнд “Ĉinggis Qan-u ba Qaan-u ba jarliq-dur” гэсэн байна. Тэрчлэн эдгээрийг 白話體 碑文 хөшөөний бичигт “成吉思皇帝 哈罕皇帝聖旨里” мөн “成吉思皇帝 皇帝聖旨里” гэж орчуулжээ.¹³⁷ Өөрөөр хэлбэл, Хубилайн үед хэн нэгний нэргүйгээр, зүгээр л qa’an гэвэл эзэнт гүрнийг бүхэлд нь удирдан захирагч (буюу Хубилай)-ийг хэлж байна хэмээн хүлээж авдаг болжээ. Гэхдээ зарлиг бичигт урьдын адилаар qa’an гэдэг цол нь Өгөдэйг заасан үг болж хэрэглэгдсээр байв. Энэ нь эзэнт гүрний дээд удирдагч нэг л хүнийг заан нэрлэх цол болж хараахан хэвшээгүйг үзүүлнэ. Иймэрхүү тодорхойгүй бус байдал нь Хубилайг залгамжлагч Төмөр (Өлзийт хаан)-ын үед төгсгөл боллоо. Төмөр их сууринд суусныхаа дараа буулгасан зарлигтаа өмнөх эзэд хаадын зарлигийн тухай дурдангаа “Ĉinggis Qan-u ba Öködee Qaan-u ba Sečen Qaan-u ba jarliq-dur” гэжээ. Өөрөөр хэлбэл, Хубилайн үед зүгээр л хаан гэж дууддаг байсан Өгөдэйг энэ үеэс эхлэн “Өгөдэй хаан” гэж жигдлэн нэрлэх болов.¹³⁸ Хубилайг нас барсны дараа

¹³⁵ 杉山正明, 『モンゴル帝國と大元ウルス』 (京都: 京都大學學術出版會, 2004), p. 382

¹³⁶ Жишээ нь. 呼格吉勒圖, 薩如拉 編著, 『八思巴字蒙古語文獻匯編』 (呼和浩特: 內蒙古教育出版社, 2004), pp. 1-47 -г үзнэ үү.

¹³⁷ Ibid., pp. 32-34; 蔡美彪, 『元代白話碑集錄』 (北京: 北京科學出版社, 1955), pp. 23, 30, 35

¹³⁸ 呼格吉勒圖, 薩如拉 編著, 『八思巴字蒙古語文獻匯編』, pp. 51, 60, 80-81; 蔡美彪, 『元代白話碑集錄』, pp. 37, 40, 43 гэх мэт. 蔡美彪 『元代白話碑集錄』 39 тал болон 41-р талд ‘哈罕皇帝’ гэж илэрхийлсэн хоёр ширхэг зарлиг бичигтэй хөшөөний бичээсийг оруулаад тус тус 1296 он болон 1297 онд буулгасан зарлиг гэсэн боловч оныг эндүүрсэн байна.

Төмөр их сууринд суусан 1294 оноос л хаан цол нь эзэнт гүрнийг оройлон захирах цор ганц хүнд хэрэглэх цол болон тогтсон байна.

Хан цол

Тэгвэл хаантай харьцуулахад улс төрийн доогуур зэрэг дэв буюу Монголын олон вангийн хэрэглэж байсан хан цолыг хэн, хэзээ гаргасан бэ? Хан цолны хэрэглээ нь өмнө дурдсан “хаан” цолны жишээн дээр авч үзсэн өөрчлөлттэй нягт холбоотойгоор өөрчлөгдөн хувирч ирсэн гэж таамаглах бүрэн үндэстэй. Учир нь эзэнт гүрний хамгийн оройн дээд захирагч болох Гүюг болон Мөнх нар “хан” цолтой байхад захиргаан дахь олон ван нар нь өөрсдийгөө хан гэж өргөмжлөх хэцүү л байсан болов уу. Тэгэхээр эзэнт гүрний тэргүүн “хан” цолыг хэрэглэхээ байж, “хаан” гэж цоллуулснаас хойш л олон вангууд хан цолыг хэрэглэж эхэлсэн байх боломжтой. Бидний энэхүү таамаглал таарах эсэхийг холбогдох сурвалжийн материалуудаас тодруулъя.

1260-аад оны үед “Ертөнцийг байлдан дагуулагчийн түүх”-ийг бичсэн Жувэйни бээр, Чингис ханы залгамжлагчид “Эзний суудалд суух болбол хан юм уу, эсвэл хаан цолны аль нэгийг хэрэглэдэг. Өөр юу ч хэрэглэхгүй. Түүний бусад хөвүүд, ах дүү нарыг (өөрийг нь) байхад, эсвэл байхгүй үед ч, төрөхөд нь өгсөн тэр л нэрээр дуудна” гэжээ.¹³⁹ Өөрөөр хэлбэл, Мөнхийн засаглалын үед ингэж бичсэн Жувэйни бидэнд хан, хаан цол нь эзэнт гүрний эзэнд л олгодог цол бөгөөд бусад хамаатан садныг нь зөвхөн нэрээр нь дууддаг байсныг тодорхой өгүүлж байна.

Гэтэл Мөнхийн засаглалаас өмнөх үеийн хүмүүс дунд хуанди бус атлаа хан цолоор цоллуулсан жишээ байна. Юуны өмнө Карпини, их хан байгаагүй Зүчийн талаар бичихдээ нэрийг нь Tossu, бас Tossus гээд “хуанди гэсэн утгатай хан (Can)” гэдэг үгээр цоллодог хэмээн тэмдэглэжээ.¹⁴⁰ Тэр бээр 1245-46 онд Хар тэнгисийн баруунтаах тал нутаг болон Казахстаны өргөн талыг туулж, Хархорум хүрээд буцаж ирсэн тухайн үеийн монголчуудаас сонсож дуулснаа энэ мэтчилэн бичиж тэмдэглэжээ гэж үзэж болох юм.

Зүчийн нэрийг Tossu, бас Tossuc гэж тэмдэглэсэн тухайд бол, Зүчи гэдэг монгол нэрийг түрэг хэлтнүүд Tösi гэж дууддаг байсан болов уу хэмээн Пеллио таамагласан бөгөөд улмаар Жувэйнигийн TWSY, бас Насавүи (Nassawī)-гийн DWSY зэрэг нь ч тэрхүү авиа болно хэмээжээ. Карпинигийн Tossu (с) ч мөн л Tösi-тэй төстэй авиалбараар сэлгэсэн хувилбар гэж таамаглажээ.¹⁴¹

Зүчийн нэрийн талаар тийм байжээ гэж бодъё. Харин Зүчи амьд сэрүүн үедээ өөрийгөө хан гэж цоллож байсан болов уу. Карпини Зүчийг хан гэж дуудахыг сонссон цаг хугацаа бол Зүчийг нас барснаас бараг хориод жилийн дараах явдал болно. Аавынхаа

¹³⁹ Juwaynī/Boyle, vol. 1, p. 26 (Qazvini text, p. 19).

¹⁴⁰ P. Pelliot, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or (Paris: Adrien-Maisonneuve, 1949), pp. 10-26; J.A. Boyle, “On the titles given in Juvaynī to certain Mongolian princes,” Harvard Journal of Asiatic Studies 29, no. 3-4 (1956), pp. 148-52; 김호동 역주, 『몽골제국기행』 (서울: 까치, 2015), p. 8

¹⁴¹ P. Pelliot, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or, pp. 10-27; Juwaynī/Boyle, vol. 1, p. 40.

эхлүүлсэн өрнийг байлдан дагуулах дайнд оролцож явахдаа хан гэж дуудуулж явсан тухай сурвалжийн мэдээ байхгүйн дээр тухайн цаг үеийн нөхцөл байдал ч тэгэх боломжгүй байсныг харуулна. 1223-4 оны үед Хорезмыг байлдан дагуулсны дараа Чингис хан заавар тушаалаа биелүүлж чадсангүй хэмээн Зүчийг буруушааж, эцэг хүү хоёрын харилцаа хүйтэрч хөндийрсөн байв.¹⁴² Удалгүй 1227 онд ааваасаа хэдэн сарын өмнө тэнгэрт хальсан тул Зүчийг энэ үед хан гэж цоллодог байсан гэхэд хэцүү. Тэгэхээр Зүчийг нас барснаас хойш түүний үр удмынхан нэхэн дурсахдаа хүндэтгэж хан хэмээн дууддаг байсан болов уу хэмээн таамаглаж байна.

Үнэндээ Рашид ад Дины “Судрын чуулган”-ыг нарийвчлан судалбал хан цолны талаар тун сонирхолтой зүйл олж мэдэж болно. Тухайлбал, Чингисийн удмын олон вангуудын дунд “... хан” буюу нэрийнх нь ард хан цол залгасныг хоёр ангилж болохоор байна. Эхнийх нь (А) нас барсных нь дараа нэгэн төрлийн хүндэтгэлийн нэр болгож залгасан байх бөгөөд Чингис ханы дөрвөн хүүгээс их хан болж чадаагүй Зүчи, Цагаадай, Тулуйг хан хэмээжээ. Нөгөөдөх нь (В) Иран нутгийн захирагч болсон Рашид ад Дин урьд өмнөх захирагч нараа “Хүлэгү хан”, “Абака хан”, “Ахмад Текүтер хан”, “Аригүн хан”, “Гэйхату хан” гэсэн байна.

Эхлээд (В)-гийн хувьд, яах аргагүй бүгдээрээ Хүлэгүгийн улсын удирдагчид бөгөөд хожуу байлаа гэхэд 1250-аад оны эцсээс “ил хан” хэмээн нэрлэгдэх болжээ. Энэ тухайд дараагийн хэсэгт нарийн тодорхой өгүүлэх тул үүгээр товчилъё. Харин (А)-гийн хувьд, Рашид ад Дины тэмдэглэлийг эс тооцвол Зүчи, Цагаадай, Тулай гурвыг амьд сэрүүнд нь хан хэмээн дуудаж байсныг батлах баримт хаана ч алга. Тэгэхээр үүнд үндэслэн энэ гурвыг тухайн үеийн монголчууд нас барсных нь дараа “хан” гэж хүндэтгэн дуудах болсон гэж үзэж болно.

Зүчийн хүү Батыг “сайн хан(Sāin Khān)” гэж дууддаг байсан нь үүнтэй төстэй.¹⁴³ Сүүлийн үеийн судалгаанаас үзэхэд Бат амьд сэрүүндээ хан гэж дуудуулаагүй бөгөөд 1280-аад оны сүүл үе болж байж, үр ач нар нь Зүчийн улсын улс төрийн үзэл суртлыг бэхжүүлэх зорилгоор “хан” хэмээн цоллож эхэлсэн ажээ.¹⁴⁴ Зүчийн улсын захирагч нарын дундаас анх удаа Мөнхтөмөр (1276-80) л амьд сэрүүндээ хан хэмээн цоллуулсныг мөнгөн тэмдэгт, зарлиг бичиг зэргээс үзэж болно.¹⁴⁵

Рашид ад Дин нь Чингисийн угсааны дээрх хоёроос бусад олон вангуудын нэрд “хан” цол залгаагүй. Цагаадайг залгамжлан түүний улсыг захирсан Есөнмөнх, Алгуй, Барак, Дува нар, Зүчийн улсад Батыг залгамжилсан Бэрх, Мөнхтөмөр, Гөдмөнх, Гохта нарыг зүгээр л нэрээр нь тэмдэглэжээ. Өгөдэйн улсын төлөөлөгч болохын зэрэгцээ Төв

¹⁴² Minhāj al-Dīn Jūzjānī, Ṭabaqāt-i nāsirī (tr. H.G. Raverty, New Delhi: Oriental Books Reprint Corp, 1970), p. 1101; C.P. Atwood, Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire (New York: Facts On File, 2004), pp. 278-279

¹⁴³ 『칸의 후예들』, p. 165.

¹⁴⁴ R. Iu. Pochekaev, Batyi: Khan, kotoryi ne byl khanov (Moskva: Ast Evraziia, 2006).

¹⁴⁵ A. N. Nasonov, Russkaia zemlia i obrazovanie territorii drevnerusskogo gosudarstva: istoriko-geograficheskoe issledovanie (Sankt-Peterburg: Nauka, 2002), p. 237

Азид хүчирхэг цэргээ удирдсан Хайдугийн нэрд ч хан цол залгаагүй. Тэгвэл бид Рашид ад Дины энэ мэт тэмдэглэлд үндэслэн Чингисийн угсааны олон вангийн дундаас дээрх хоёр тохиолдлыг эс тооцвол бусдыг нь “хан” гэж дуудаж байгаагүй гэж үзэх ёстой юу? Үгүй юм. Учир нь, тэднээс гадна хан гэж дуудуулсан Чингисийн угсааны олон вангууд байжээ гэдгийг бид өөр бусад сурвалжаас нягталж болно. Юуны өмнө, дээр дурдсанчлан Зүчийн улсад Мөнхтөмөрийг хан гэж цоллосноос хойш залгамжлагч нар нь бүгд хан гэж дуудуулах болжээ. Жишээлбэл, Тохта (1290-1312 онд захирсан) 1299 онд хийсэн мөнгөн зоосон дээр өөрийгөө ‘Khān al-‘ādil Тоqtoqā (шударга хан Тохтох) хэмээн сийлүүлжээ.¹⁴⁶ Өзбег (1313-41 онд захирсан) бол яах аргагүй хан цолтой байв. “Судрын чуулган”-д “Анхнаасаа Ордын угсааныхны дунд, тэдний залгамжлагч болсон хүмүүс Батын угсааны хан нар руу явсан удаа үгүй”¹⁴⁷ гэсэн өгүүлбэр буй. Энэ нь Рашид ад Дин өөрөө ч Зүчийн улсын удирдагчдыг хан гэж дууддагийг мэдэж байсан болохыг гэрчилж байна.

Эндээс дараах асуудал урган гарч байна. Дээр өгүүлсэнчлэн бусад улсын удирдагчдыг хан гэж дууддаг байхад Рашид ад Дин ямар шалтгааны улмаас тэднийг хан гэсэнгүй вэ? Уг асуултын хариуг олъё гэвэл дахин нэг удаа түүний тэмдэглэлийг нарийн шүүж үзэх хэрэг гарна. Рашид ад Дины тэмдэглэлд өмнө дурдсан (А) ба (В) хоёр бүлгээс бусад Чингисийн угсааны олон вангуудыг ямар цолоор дууддаг байсан бол?

Товч хэлбэл, Рашид ад Дин тэднийг хоёр янзаар тэмдэглэсэн байна. Эхнийх нь Бэрх, Барак нарын адилаар зүгээр л нэрээр нь тэмдэглэсэн бол нөгөөх нь ван хөвүүн гэсэн утгатай цолыг нэрд нь залгаж тэмдэглэжээ. Өөрөөр хэлбэл, түрэг хэлний огул (oghūl), перс хэлний шяхзада (shahzada) гэдэг үгийг олонтоо хэрэглэжээ. Тэр бээр Чингисийн угсааны олон вангуудыг өөрсдөө хан цол хэрэглэдэг байсан эсэхээс үл хамааран бүгдийг нь дээрх хоёр аргын нэгээр тэмдэглэсэн байна.

Үүнээс удаах аргын талаар дэлгэрүүлэн авч үзье. Огул, мөн шахзада гэдэг нь монгол хэлний хөвүүн (kò’ün- köbegün; kò’üd- köbegüd) гэдэг үгийг үгчлэн орчуулсан хэлбэр юм. Нангиад бичгийн сурвалжид олонтоо гардаг ван, их ван, олон ван зэрэг нь үнэндээ энэхүү монгол үгийг орчуулсан хувилбар гэдгийг судлаачид хэдийн судалж тогтоожээ.¹⁴⁸ Жишээлбэл, “Монгол хэлнээс орчуулсан үг”-д ‘大王 口’, ‘太子 口’ хэмээн тайлбарласны ‘口’ нь даруй хүү буюу kò’ün-ны орчуулга юм. Ханзаар 大王, мөн 太子 нь даруй монгол хэлний kò’ün-тэй адил утгатай болно.¹⁴⁹

Мөн Хар хотын малтлагаар гарсан бичиг(黑城出土文書)-д Сангашири их вангийн бичиг бий. Түүний нангиад бичээсийг уйгаржин бичээстэй харьцуулж үзээд

¹⁴⁶ B. Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XII-XIV)*(Ulaanbatar: Mongol Uls, 2005), p. 199.

¹⁴⁷ 『칸의 후예들』, p. 155.

¹⁴⁸ 杉山正明, 八不沙大王の令旨碑より, 『東洋史研究』 52/3 (1993); 姚大力, 『北方民族史十論』: 廣西師範大學出版社, 2007; 村岡倫, モンゴル時代の山西平陽地區と諸王の權益 — 聖姑廟識牢大王令旨碑より —, 『13・14世紀東アジア史料通信』 10(2009).

¹⁴⁹ 『蒙古譯語』(至順刊本 豐事林廣記)續集卷8 文藝類 譯語 蒙古譯語 君宦門 8a.

桑哥失里大王 Sangasiri köbegün хэмээн тэмдэглэснийг нягталж болно.¹⁵⁰ Баруун Азийн сурвалж бичгээс хэдий цөөн боловч уг цолыг бас хайж олов. Жишээлбэл, Армений түүхч Аканз (Grigor of Akanc, 1250-1335) Зүчийн улсын Ногай-ыг Noqai kö'ün гэсэн байна.¹⁵¹ Рашид ад Дин ч мөн тэмдэглэлдээ Аригбөхийн хүү Малигтөмөрийн нэгэн хүүг Mingqān Kūn гэжээ.¹⁵² Хүлэгүгийн улсын удирдагч Абу Саидыг 1335 онд үхсэний дараа залгамжилсан Агра Ке'ün гэгч бий. Энэхүү Ке'ün гэдэг үг нь монгол хэлний kö'ün-ыг үгчлэн орчуулсан хувилбар гэдэгт эргэлзэх шаардлага алга.

Дурдахгүй өнгөрч болохгүй бас нэгэн сонирхолтой зүйл гэвэл Чингисийн угсааны олон вангуудыг хан гэж дуудалгүй, зөвхөн нэрээр нь дуудсан юм уу, эсвэл ван хөвүүн гэдэг утгатай цолоор дуудсан нь зөвхөн Рашид ад Дины тэмдэглэл төдийгүй “Юань улсын судар”-т хүртэл адилхан гарч буй явдал юм. Жишээ нь, Хүлэгүг “Юань улсын судар”-т олонтоо 旭烈, 旭烈兀, 諸王旭烈, 旭烈大王 зэргээр тэмдэглэсэн бөгөөд эдгээр нь Нүлегү, мөн Нүлегү kö'ün-ий орчуулсан хувилбар юм. Абага ханыг 諸王阿八合, эсвэл 阿八合大王, Газаныг 哈贊大王, Өлзийт ханыг 哈兒班答大王, Абу Саид ханыг 諸王不賽因 гэж тэмдэглэжээ. Энэ нь мөн л Абага kö'ün, Qasan kö'ün, Qarbanda kö'ün-ыг орчуулсан нь юм. Зүчи болон Цагаадайн улсын олон вангуудын хувьд ч мөн адил. Өзбегийг 月即別, мөн 北邊諸王月即別(умард хязгаарын олон ван Өзбек) гэж дууддаг байсан ба Дува-г 都哇, мөн 北邊諸王都哇 гэж дууддаг байжээ. Улсын том жижгээс үл хамааран бүх л олон ванг иймэрхүү маягаар дууддаг байсан бөгөөд баруун зүгийн улсын олон вангуудыг ерөнхийд нь өрнийн олон ван, эсвэл өрнийн фань ван (藩王) гэж дууддаг байв.

Бидний мэдэхээр “Юань улсын судар”-ын “Уг тэмдэглэл”-ийг “Үнэн магад тэмдэглэл”-д үндэслэн эмхэтгэсэн бөгөөд харин “Үнэн магад тэмдэглэл”-ийг албан ёсны тайлан илтгэл, албан ёсны бичиг тэмдэглэлд үндэслэн эмхэтгэсэн болно. Хаан ба олон вангуудын харилцааны бичиг тэмдэглэлийг мэдээжээр монгол хэлээр бичсэн нь лавтай. Харин заримыг нь л ханз бичгээр орчуулан “Үнэн магад тэмдэглэл”-д оруулсныг хожим Мин улсын эхэн үед эмхэтгэсэн “Юань улсын судар”-т ашиглажээ.¹⁵³ Эндээс бид, хаан болон улсуудын удирдагчдын харилцааны бичигт олон вангуудыг зүгээр л нэрээр нь юм уу, эсвэл нэрийн ард хүүн (kö'ün) гэдэг үгийг залгаж тэмдэглэснээс бус хан гэдэг цолыг огт хэрэглээгүйг мэдэж болно. “Юань улсын судар”-т ганц л өөр тохиолдол байгаа нь 1310 онд Чапар бууж өгөөд Хайсаны ордонд, хуралдайд бараалхах үед Якутү “Бат ханы

¹⁵⁰ 吉田順一, Chimeddorji, 『ハラホト出土モンゴル文書の研究』(東京: 雄山閣, 2008), pp. 80-81(문서번호 F116:W204), p. 91(문서번호 F116:W572); 李逸友, 『黑城出土文書: 漢文卷』(北京: 學出版社, 1991), pp. 128-131.

¹⁵¹ F. W. Cleaves, “The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu,” *Harvard Journal of Asiatic Studies* 12/1-2(1949), pp. 1~133.

¹⁵² 『부족지』, p. 200.

¹⁵³ 金浩東, 「元代 漢文實錄과 蒙文實錄: 『元史』 「本紀」의 中國中心의 一面性의 解明을 위하여」, 『東洋史學研究』 109 (2009).

үр удам толгой бөхийлгөн дагаж оров. Тэрслүү ван Чапар ураг төрлөө дагуулан ирэв. Иргэн болоод газар бүгдээр нэгэн гэр бүл боллоо” гэж айлтгасан тухай тэмдэглэл юм.¹⁵⁴ Гэхдээ энэ ч бас нас бараад бараг хагас зуун болсон Батыг хүндэтгэн дуудсан хэрэг гэж үзэж болох юм.

Одоо бид өмнө дурдсан зүйл, өөрөөр хэлбэл Рашид ад Дин, (А) ба (В) хоёр бүлгээс бусад Чингисийн угсааны олон вангийн нэрд ямар учраас хан цол залгаж дуудаагүй тухайд тодруулах болно. Учир юу гэвэл, тухайн үеийн Монголын эзэнт гүрний дотоодод албан ёсоор өргөн хэрэглэдэг арга нь тийм байсанд оршино. Өөрөөр хэлбэл, хан гэдэг цол бол Чингисийн угсааны олон ванд олгосон албан ёсны цол биш байлаа. 1260-аад оноос хойш өрнийн Гурван вант улсын удирдагчид өөрсдийгөө хан гэж цоллож байсан хэдий ч, тэр нь дотооддоо өөрсдийн байр суурь, эрх дархыг илэрхийлэх зорилготойгоос бус, бүхэл эзэнт улсын удирдагч болох их хан тэднийг хүлээн зөвшөөрч, соёрхсон цол огтоос бус байлаа. Бусад вант улсын удирдагчид ч өөр хоорондоо энэхүү цолоор биесээ цоллон дуудаж байсангүй.

“Судрын чуулган”-ыг шадар сайд Рашид ад Дины удирдлагаар эмхэтгэсэн хэдий ч Хүлэгүгийн улсад Газаны зарлигаар уг сурвалжийг бичих ажил эхэлж, Өлзийт хааны үед дуусгасан гэдгийг мартаж болохгүй. Тиймээс түүний бичвэрт гарч буй Монголын эзэд хаадын нэр цолыг санаан зоргоор бичсэн бус, харин Хүлэгүгийн улс дотор албан ёсоор хэрэглэдэг ёс жаягийн дагуу тэмдэглэсэн гэж үзэж болно. Чингис ханы хөвүүд болоод Хүлэгүгийн улсын удирдагчдаас бусад бүх олон ванг зүгээр л “тэр тэр” хэмээн нэрээр нь тэмдэглэсэн бөгөөд эсвэл “... ван хөвүүн” гэсэн нь Монголын эзэнт гүрэнд албан ёсоор хүлээн зөвшөөрсөн арга хэлбэр байлаа.

Рашид ад Дин бээр Газан болон Өлзийт, тэдний өмнөх удирдагчдыг хан гэж цоллосон учир нь тэднийг өөрийн өвөг дээдэс, эзэн захирагчаа хэмээн үзсэнтэй холбоотой. Өөрөөр хэлбэл, Хүлэгүгийн улсын дотоодод улсын захирагчийг хан хэмээн дуудаж ирсэн заншлыг дагажээ. Энэ хэв ёс нь Хүлэгүгийн улс төдийгүй өрнийн Гурван улсад ч нийтлэг үзэгдэл байлаа. Зүчи болон Цагаадайн улсын удирдагчид дотооддоо бүгд хан гэж дуудуулж байлаа. Гэхдээ энэ цолыг гадаадад, бас албан ёсоор хэрэглээгүйн дээр бусдыг хан гэж цоллохыг хүлээн зөвшөөрч байсангүй.

Бидний мэддэгчлэн Хүлэгүгийн улсад “ил хан” цолыг өргөн хэрэглэдэг байсан тул эдүгээ Хүлэгүгийн улсыг Ил хант улс гэж нэрлэдэг. Тэгвэл энэ “ил хан” цол хэзээ гарч ирсэн болон ямар учир утгатай болох талаар эргэцүүлэн бодъё.

(3) “Ил хан(*il khān*)” цол

Амитай профессор (R. Amitai), 657/1258-59 оны орчим монгол цэрэг Маяфарикиныг бүслэх үед анх “ил хан” гэдэг цол сурвалжид гардаг хэмээн судалжээ.

¹⁵⁴ 『元史』, 卷 117, p. 2909

Монгол цэргийн удирдагч болох Хүлэгүгийн хүү Ёшимүтыг тийнхүү дуудаж байжээ.¹⁵⁵ Харин тэр үе бол Багдадыг Хүлэгү дөнгөж эзлэсний дараахан үе (1258 оны 2-р сар) болох тул хараахан бие даасан “хант улс”-ын тухай мөрөөдөх цаг биш байсны дээр хүү нь болох Ёшимүтүгийн хувьд бүр ч тийм байлаа. Тэгвэл Хүлэгү ч бай, Ёшимүтийг ч бай, яахаараа тэгж дууддаг билээ?

Өдийг хүртэл судлаачид “ил хан” цолны “ил” гэдэг үгийн утгын талаар харилцан зөрүүтэй санал бодолтой байна. Зарим нь “...-нд харьяалагдах” гэсэн утгатай тэмдэг үг¹⁵⁶ гэж ойлгож байхад зарим нь монгол хэлний улс гэдэг үгийг түрэг хэлээр орчуулсан хувилбар гэж үздэг.¹⁵⁷ Тухайн үед “ил” гэдэг үгийг хэрхэн хэрэглэж байсныг ажиглахад энэ хоёр санал хоёулаа боломжтой.¹⁵⁸ Гэхдээ өмнө дурдсанчлан Чингисийн угсааны олон вангууд нь их ханы өмнө өөрсдийгөө хан гэж дуудах боломжгүй байснаас үзэхэд “(их хан)-д харьяалагдах хан” гэсэн утгатай цолыг хэрэглэж байж гэж үзэхэд хэцүү.

Түүний дээр монголчуудын дунд энэ цолыг хэрэглэж байсан гэх баримт олдохгүй. Хааны улсад үйлдсэн ямар ч баримт бичигт, монгол хэл, нангиад бичиг, төвд хэлээр бичсэн гэдгээс үл хамааран “ил хан”-д дүйцэх орчуулгын үгийг олж чадахгүй. Түүгээр тогтохгүй, Хүлэгүгийн улсад үйлдсэн мөнгөн тэмдэгтийг ажиглахад араб бичигтэй мөнгөн тэмдэгтээс монгол бичигтэй мөнгөн тэмдэгтийн эрс ялгарах нэг зүйл нь улсын захирагчдыг зүгээр нэрээр нь тэмдэглэсэн бөгөөд “ил хан” гэдэг үг огт олдохгүй. Жишээлбэл, араб бичигтэй мөнгөн тэмдэгтүүдэд бүгдэд нь ““qā’ān al-a’ḡam il-khān al-mu’azzam (хамгийн аугаа хаан, аугаа ил хан)” гэсэн бичиг байдаг бол уйгуржин үсэгтэй мөнгөн тэмдэгтэд il khān гэдэг үг огт байхгүй, оронд нь “qaḡan-u nereber Abaqa-yin deletgölügßen (хааны нэрээр, Абакагийн дэлэтгүлүгсэн - Зоос цутгах гэсэн утгатай. Орч.)” зэрэг үг бий. Газан ханаас хойш ч “qaḡanu nereber” гэдэг нь “tngri-yin küčün-dür” гэдэг үгээр солигдсон төдий бөгөөд ил хан гэдэг үг олдохгүй.¹⁵⁹

Нөгөө талаар, перс болон уйгур хэлээр бичсэн тухайн үеийн сурвалжуудад il болоод ulus гэдэг хоёр үгийг зэрэгцүүлэн адил утгатайгаар хэрэглэсэн жишээ тоогүй олон буйг нягталж болно. ‘ulus гэдэг үгийг орчуулсан нь ‘il’ гэж үзвэл il khān нь монголоор ‘ulus-un qan’ болж байна. Урьд цагт Зүчийг улсын эзэн буюу ‘ulush idi’ гэж байсантай адил утгатай. Үүнтэй холбогдуулан саяхан D. DeWeese бээр Ибн ал Фувати (1244-1323)-гийн бичсэн Majma’ al-adab fi mu’jam al-alqab хэмээх тэмдэглэлээс нэгэн

¹⁵⁵ R. Amitai, “Evidence for the Early Use of the Title ilkhān among the Mongols,” *Journal of Royal Asiatic Society* 3rd series, 1/3 (1991), pp. 353~361.

¹⁵⁶ A. Mostaert, F. W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives secrètes vaticanes,” *Harvard Journal of Asiatic Studies* 15/3-4 (1952), pp. 419~506

¹⁵⁷ 本田實信, 『モンゴル時代史研究』 (東京: 東京大學出版會, 1991), pp. 201-202 нөгөө талаар Buel нь il qan ~ el qan-ыг “Qan of a pacified area” гэсэн утгатай гэжээ. Cf. P.D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire* (Lanham, Md: Scarecrow Press, 2003), p. 48, p. 150, p. 165.

¹⁵⁸ G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, vol. 2 (Wiesbaden: Franz Steiner, 1963), pp. 207-209.

¹⁵⁹ Ö. Diler, *İlhanlar: İran Moğollarının Sikkeleri* (Istanbul: Turkuaz Kitapçılık, 2006); B. Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans*, 211 ff. -ыг үзнэ үү.

чухал зүйлийг илрүүлжээ.¹⁶⁰ Фувати 1260-70 онд, хорь гаруй жил Марагагийн номын санд ажилласныхаа дараа алдартай түүхч, улс төрч Ата малик Жувэйний санал болгосноор 1280-81 онд төрсөн нутаг Багдадын Мүстансириа Мадраст харьяалагдах номын сангийн эрхлэгчээр томилогдож, 1312-13 оныг хүртэл ажилласан хүн юм. Тухайн үеийнхээ алдарт хүмүүсийг нэр цолных нь дарааллаар жагсааж, товч намтрыг нь бичсэн бүтээлдээ Чингис ханыг ““al-mughūlī al-īlkhān al-a‘ḡam ” буюу “монгол хүн, хамгийн аугаа ил хан” гэжээ.

Мэдээж Чингис ханыг нас барснаас хойш удаан хугацааны дараа бичсэн энэ бичигт үндэслэн түүнийг амьд сэрүүнд нь ингэж дуудаж байсан гэх аргагүй. Гэхдээ энэ жишээ нь “ил хан” гэдэг цолтой холбоотой хоёр чухал зүйлийг бидэнд ойлгуулж байна. Нэгдүгээрт, “...-нд харьяалагдах” гэсэн утгатай биш болохыг харуулна. Хэрэв тийм утгатай үг байсан бол Чингис ханыг тэгж дуудна гэдэг төсөөлөх ч аргагүй хэрэг юм. Хоёрдугаарт, Чингис ханыг “ил хан” гэж цоллож байсан гэдэг бол уг цол нь зөвхөн Хүлэгү болон түүнийг залгамжлагчдын л цол байсан гэсэн үг биш болохыг үзүүлж байна. Рашид ад Дины “Судрын чуулган” болон бусад сурвалжид Зүчийн улсын удирдагчдыг “ил хан” гэсэн баримт олдож байгаа бөгөөд энэ нь зохиогчдын алдаа бус харин бодит байдал дээр тэднийг бас тэгж дуудаж байсныг нотлох баримт юм.¹⁶¹

Би бээр одоо Рүм Сэлжүкийн засаг газарт ажиллаж байсан Ибн Биби-гийн 680/1281-2 онд бичсэн ‘al-awāmir al-‘alā’iyūa fi’l-umūr al-‘alā’iyūa (эрхэм дээд ажил үүргийн тухай дээд зарлиг)’ -т тулгуурлан “ил хан” цолын үүсэл гарлын тухай өгүүлэл бичихээр бэлдэж буй тул цаашид энэ талаар илүү тодорхой бичихээс түдгэлзэв.¹⁶² Гэхдээ урьдчилсан байдлаар, ил хан цолыг Баруун Азийн түрэгүүд Монголын эзэнт гүрний Хар Хорум дахь удирдагчдыг дууддаг цол байснаа хожим Хүлэгү тэр газрыг эзэлж, шинэ удирдагчаар тодормогц Хүлэгү болон түүний залгамжлагчдыг дуудах цол болжээ хэмээн дүгнэж байна.

Ингэж үзэх аваас бид Жувэйнигийн тэмдэглэлээс нэгэн сонирхолтой зүйлийг тодорхой ойлгох боломжтой болно. Юу гэвэл, Хүлэгү Баруун Азийг дайлаар мордоод, 1256 оны 11-р сард Рүкн ал Дин-ыг захирч асан Исмайлын хүчинг төвшитгөх үеийн талаар өгүүлсэн хэсэгт Хүлэгүг “ил хан” гэсэн байдаг. Өмнө дурдсанчлан Баруун Азийн түүхэн сурвалжид уг цол анхлан гарах цаг хугацааг 1258-59 оны хавьцаа, Маяафарикин

¹⁶⁰ Devin DeWeese, “Cultural Transmission and Exchange in the Mongol Empire: Notes from the Biographical Dictionary of Ibn al-Fuwatī,” In *Beyond the legacy of Genghis Khan* (ed. L. Komaroff, Leiden: Brill, 2006), pp. 11-29.

¹⁶¹ Хүлэгүгийн улсынхаас гадна бусад олон ванг “ил хан” гэж нэрлэсэн баримтын талаар Michael Hore-ын “Some Remarks about the Use of the Term ‘īlkhān’ in the Historical sources and Modern Historiography of the Mongol Empire”-ыг үзнэ үү.

¹⁶² Станбулын Аяасофия номны санд хадгалагдаж буй эхийн хуулбарыг 1957 онд Ibn-i Bibi. EI-Evamirü’l-‘Alā’iyūe fi’l-umūri’l-‘Alā’iyūe (ed. N. Lugal, A. S. Erzi. Ankara) нэртэй хэвлэсэн ба, H.W. Duda-гийн герман хэлээр, түүвэрлэн орчуулсныг хэвлэсэн байна. (*Die Seltchukengeschichte des Ibn Bibī*, Kopenhagen: Munksgaard, 1959). Саяхан Иранд Al-Avāmir al-‘alā’iyah fi’al-umūr al-‘alā’iyah (Tehrān: Pizhūhishgāh-i ‘Ulūm-i Insānī va Muṭāla’āt-i Farhangī, 2011) нэртэй хэвлэжээ.

руу довтлох үед гэж Амитай профессор өгүүлсэн билээ. Харин Жувэйни аль 1256 оны үйл явдлыг дүрслэн бичихдээ Хүлэгүг хоёр ч удаа “ил хан” хэмээжээ.¹⁶³ “Ил хан” цолны талаар өмнө бидний хийсэн дүгнэлтийг санавал энэ нь байж болох үзэгдэл юм.

Ингээд товч дүгнэлт хийвэл, “хан” гэдэг цол нь угтаа Чингисийн угсааны ноёдыг дуудах “албан ёсны” цол биш байжээ. Хааны харьяаны олон улсын удирдагчдыг, улсынх нь том жижгээс үл хамааран албан ёсоор хүүн (kò'ün) гэж дууддаг байв. Гэхдээ Хүлэгүгийн баруун тийш хийсэн байлдан дагуулал амжилттай болж, өргөн уудам газар нутаг, хүн амыг захиран суух болсноос нь хойш нутгийн оршин суугчид шинээр тодрон гарсан монгол ноёдыг “хан” гэж дуудах болсон байна. Хүлэгү болон түүний залгамжлагчдыг “ил хан” гэж цоллох болсон бөгөөд улмаар Зүчийн улсын удирдагчдыг ч мөн “хан” гэж цоллох болжээ.

Энэчлэн “хан” цол нь Монголын эзэнт гүрний улс төрийн дэг журмыг илэрхийлэх албан ёсны цол биш юм бол эзэнт гүрний хамгийн дээд удирдагч болох хаан болон түүний захиргааны олон вангуудын эрэмбийг чухам ямархуу аргаар илэрхийлдэг байсан юм бол? Эзэнт гүрнийг бүрдүүлэх улсуудын удирдагчид нь бүгд улс төрийн хувьд адил зэрэг дэвтэй байгаагүй нь тодорхой. Тэд хааны эрэмбэлснээр зэрэг дэв нь тогтдог, түүнийг дагаад тодорхой эрх ямба эдэлдэг байв. Би бээр энэхүү эрэмбэ, зэрэг дэвийг харуулах гол зүйл бол цол хэргэм, тамга тэмдгийн журам гэж үзэж байна. Хаан нь Чингисийн угсааныхан болон хааны хүргэн, гавьяат сайд нарт цол хэргэм олгож, түүндээ дүйх тамга тэмдэг цутгаж өгдөг байлаа. Одоо бид энэхүү хэргэм цол, тамга тэмдгийг хэрхэн олгодог байсан тухай журмыг нарийвчлан судалснаар Монголын эзэнт гүрний улс төрийн дэг журмын нэгээхэн хэсгийг илүү тодорхой болгоё.

2. Монголын эзэнт гүрний хэргэм зэрэг олгох журам

(1) Хаан улсын хэргэм зэрэг, тамга тэмдгийн журам

Монголын эзэнт гүрэнд тамга тэмдэг соёрхох журам Чингис ханы үеэс эхэлжээ. Чингис хан бага дүү Отчигиндоо “Хуандигийн дүүгийн эрдэнийн тамга” гэдэг бичигтэй тамга соёрхсон¹⁶⁴ ба зээ Алчидай – Хачиуны хүүд “Хуандигийн зээгийн эрхэм дээд, эрдэнийн тамга” гэдэг бичигтэй тамга соёрхжээ. Мөн Өгөдэй, ах Цагаадайдаа “Хуандигийн ахын эрдэнийн тамга” гэсэн бичигтэй тамга соёрхож байв.¹⁶⁵ Чингисийн угсааны биш хүнд ч тамга олгосон тохиолдол байна. Жишээлбэл, Мухулайд “Улсын ван” цолны зэрэгцээ “Үр ачид нь уламжлуулсан улс, үеэс үед үл тасрах” гэсэн бичээстэй алтан тамга, хонгирад аймгийн Алчин ноёнд мөнгөн тамга соёрхжээ. Үүнээс гадна, Онгудын хүргэн Сэнгүи, Зүрчидэйн хүү Хэтэи, Үидарын хүү Манга нарт ван цол, тамга соёрхож байв.¹⁶⁶ Ер нь бол Хятадад 寶 юм уу, 璽 үсгийг зөвхөн хуандид л хамаатуулж ашигладаг

¹⁶³ Juwaynī/Boyle, p. 632, p. 636.

¹⁶⁴ 元史卷 134 「撒吉思傳」, p. 3243

¹⁶⁵ 元史卷 139 「乃蠻台傳」, p. 3352.

¹⁶⁶ 李治安, 『元代政治制度研究』 (北京: 人民出版社, 2003), pp. 435-436

тул олон ванд “эрдэнийн тамга” гэсэн үсэг бүхий тамга олгох нь Хятадын уламжлалт үзлээс туйлын харь хөндий зүйл гэж хэлж болох юм.

Хубилайн засаглалын үед хэргэм зэрэг, тамга тэмдэг олгохыг албан ёсоор журамлаж эхэлжээ. Тухайлбал, энэ талаар “Юань улсын судар”-ын “Олон вангийн шастир”-т дараах тайлбар бий.

Юань улс мандан бадарснаар хааны хүргэдийг “олон ван” хэмээн нэрийдэв. Ёсны юм хуваарилах, хувь газар олгох зэрэг нь ерөнхийдөө ураг төрлийн ёсыг гүйцэтгэж буйг илэрхийлж буй явдал тул (уг хэрэг нь) ач ивээлийг өгүүлшгүй. Гэхдээ анхандаа энэ журам нь нэлээд бүдүүн бааз байж, хэргэм зэргийн нэр үгүй, зөвхөн тамгыг нь харж байж, хүнд хөнгөнийг ялгадаг байв. Хожим хойно, улс болон идэх хотын нэртэй болгосон ч тамга соёрхох нь урьдын хэвээр.¹⁶⁷

Хубилай хаан 1287 онд Сэнгийн саналыг хүлээн авч, олон вангуудад “之寶” гэдэг үсэгтэй тамга олгохыг болиулжээ.¹⁶⁸ Мөн тамгыг хийсэн материал, ур хийцээр зургаан хэргэм зэрэгт тааруулан олгох 紐獸 журамтай байсан бөгөөд “Юань улсын судар”-ын 108 дугаар дэвтэрт (1)араатан бариулт алтан тамга - 金印獸紐, (2) мухар луун бариулт алтан тамга - 金印螭紐, (3) тэмээн бариулт алтан тамга - 金印駝紐, (4) алтан түрхэцтэй, тэмээн бариултай тамга - 金鍍銀印駝紐, (5) яст мэлхийн бариултай алтан тамга - 金鍍銀印龜紐, (6)яст мэлхийн бариултай мөнгөн тамга - 銀印龜紐 гэж тэмдэглэжээ. Хубилай хаан ураг төрлийн барилдлага, авааль ба татвар эмийн үр, улс төрд гүйцэтгэсэн гавьяа зэргийг харгалзан зэрэг дэв тогтоожээ. Уг илтгэлд Юанийн сүүл үеийг хүртэл соёрхсон 150 орчим ван цол болоод уг цолыг хүртсэн хүмүүсийн нэр бий.

Хубилайн үед энэ мэт зэрэг дэвд тааруулан хэргэм цол олгох журмыг харьцангуй хатуу мөрдсөн ба Төмөрийн засаглалын үе хүртэл дагаж мөрджээ. Ли Шиань-ий судалгаанаас үзэхэд Хубилайн засаглалын сүүлийн жилүүдэд 37 хүнд ван цол болон тамга соёрхсоноос нэгдүгээр зэргийн ван цол хүртсэн хүн гэвэл дотоод харьяат улс Корйөгийн улсын вангаас гадна ураг төрлийнх нь хоёрхон л хүн байна. Хоёр болон гуравдугаар зэрэгт ч бас Хубилай хааны хатнаас мэндэлсэн хоёр хүү, сул хатнаас мэндэлсэн хоёр хүүгээс гадна, их сууринд суухад нь тусалсан Дондао-гийн олон ван Есүнгэ болон Зауту, түүний зээ Шириги, Еронташи, Чандун нар л байна. “Корйөса - Корйө улсын төрийн түүх. Орч.” -д Корйөгийн Чхүннйөл ван нь 1294 оны 4-р сард болсон ордны найранд 7-р зэргийн суудалд суусан бол 1300 оны 6-р сарын найранд 4-р зэргийн суудалд дэвшжээ.¹⁶⁹

¹⁶⁷ 『元史』, 卷 108 「諸王表」, p. 2735

¹⁶⁸ 『元史』, 卷 14 「世祖・十一」, p. 301: “戊寅, 桑哥言, ‘北安王王相府無印, 而安西王相獨有印, 實非事例, 乞收之. 諸王勝納合兒印文曰皇姪貴宗之寶, 寶非人臣所宜用, 因其分地改為濟南王印為宜.’ 皆從之.”

¹⁶⁹ 『高麗史』 卷 31, 忠烈王 20 年(1294) 四月甲午, 上, p. 633; 忠烈王 26 年(1300) 六月壬子, 上, p. 647

Тэр бээр харьяат улсын эзэн атал хэрхэн ингэж өндөр зэргийн суудалд хуваарилагдсаны учир юу вэ гэвэл, нэгдүгээр зэрэгт тэнцэх алтан тамга эзэмшиж байсанд оршино.

Гэвч Хайсан болон түүний залгамжлагчдын үед энэ мэт үзэл санааг ихэд булингартуулж, хэргэм зэргийг замбараагүй олгох болсон байна. Хубилайн үед ердөө хоёрхон байсан нэгдүгээр зэргийн олон вангийн тоо 37 болон олширч, “ургийн ван бус бол нэг үсэгтэй хэргэм зэрэг олгохгүй” гэдэг зарчим алдагдан садан төрлийн олон ван, хүргэн, гавьяат сайдууд хүртэл нэг үсэгтэй хэргэм хүртэх болжээ. Улмаар нэг хүнд нэг л хэргэм цол олгох журам алдагдаж, хэд хэдэн хэргэм цол олгох үзэгдэл хүртэл гарав. Энэ бол их сууринд суухад нь тусалсан гавьяатныг урамшуулан шагнах, ямбатан дээдсийг аргадан тайтгаруулах, улс төрийн хувьд урвуулан талдаа татах арга зэрэгтэй холбоотойгоор үүсэн гарсан ажээ.¹⁷⁰

Гэхдээ энэхүү “Олон вангийн шастир”-ыг нарийн ажиглавал ван цол хүртсэн 150 хүн дунд Зүчи болон Хүлэгүгийн улс, тэрчлэн Төв Азийн Цагаадайн улсын удирдагчдаас бараг л хүн алга буйг нягталж болно. Ердөө хоёр л хүн буй нь, 1-р зэргийн су ван Тогтох болон 5-р зэрэгт хамаарах жин юань ван Хачан нар юм. “Юань улсын судар”-ын 107-р дэвтэрт Тогтох нэртэй хүн Зүчи тайзын 太子位下 -д нин сү ван Тогтох гэж тэмдэглэсэн байдаг бол түүний хүүг сү ван Гуанчэ гэж тэмдэглэсэн байна.¹⁷¹ Нөгөө талаар 合贊 нь мөн л 107-р дэвтрийн Хүлэгү их вангийн 位下 -д жин юань ван 合贊 гэж тэмдэглээд гуан пин ван Харбанд гэдэг дүүтэй гэсэн нь буй.¹⁷² Ингээд үзэхээр тус тус Зүчийн улсын эзэн Тогто (Тоqто), Хүлэгүгийн улсын эзэн Газан (Ghazan) мөн Харбанда (Kharbanda буюу Öljeitü Khan)-ыг хэлж буй мэт. Хэрэв энэ нь үнэн аваас баруун зүгийн хоёр улсын удирдагчид бээр хаан улсын хэргэм зэрэг олгох журмыг дагаж байсан гэсэн үг болно.

Гэхдээ 107, 108 дугаар дэвтэрт буй эдгээр тэмдэглэл нь бодит байдалд нийцэхгүй байна. Юуны өмнө, “Олон вангийн шастир”-т сү ван, мөн нин сү ван(寧肅王) гэж тэмдэглэсэн Тогтог Зүчийн үр удам бус, харин Цагаадайн удамд хамаарах Чүбэйн хүү гэж ойлгох нь зөв. Учир нь, Козловын экспедицийнхэн авч одсон Хар балгаснаас олдсон бичиг дунд, тухайлбал ТК204, ТК248-д 赤令兄失加大王, мөн 亦令只失加普寧肅王 гэж тэмдэглэсэн хүний нэр гарах бөгөөд тэр бол даруй Цагаадайн удмын Тогтохын ач хүү юм. Тогтох нь жиюаний тэргүүн (1308) онд нинсү ван цол, дараа жил нь алтан тамга хүртжээ.¹⁷³ Тийм учраас “Юань улсын судар”-ын 107-р дэвтэрт Тогтохыг 赤太子位下

¹⁷⁰ 野口周一, 「元代武宗期の王號授與について」, 『アジア諸民族における社會と文化(岡本敬二先生退官紀念論集)』, 1984).

¹⁷¹ 『元史』, 卷 107 「宗室世系表」, p. 2715

¹⁷² 『元史』, 卷 107 「宗室世系表」, p. 2720.

¹⁷³ 赤坂恒明, 「バイダル裔系譜情報とカラホト漢文文書」, 『西南アジア研究』 66 (2007), pp. 53~55 赤坂恒明 бээр энэхүү Тогтох нь “Юань улсын судар”-ын 107-р дэвтэр, 「宗室世系表」-нд

гэж тэмдэглэсэн нь “Юань улсын судар”-ыг эмхэтгэгчдийн алдаа эндэл гэж үзэхэд хүргэж байна. 靖遠王 合贊-ыг мөн л Хүлэгүгийн улсын Газан гэж үзэх нь учир дутагдалтай. “Юань улсын судар”-ын өөр хэсэгт 靖遠王 гэдэг нэр гардаг бөгөөд ”Алтан ургийн гэрийн бичгийн тэмдэглэл(宗室世系表)”-д түүний удмыг Өгөдэй → Хүчү(闊出) → Ширэмүн (昔列門太子) → Болладчи 불라드чи(孛羅赤大王) → 靖遠王合歹 гэж тэмдэглэсэн байх¹⁷⁴ ба жиюаний 27-р (1290) онд Хубилай хаан түүнд алтаар бүрсэн мөнгөн тамга соёрхжээ.¹⁷⁵ Дундад Иргэн Улсын Хэвлэлийн газрын редакторууд нягталж зассанчлан 靖遠王合贊-ыг 靖遠王合帶(эсвэл 合歹)-ий алдаатай хуулбар гэж үзэх хэрэгтэй. 廣平王 哈兒班答 ч мөн л 廣平王 哈班(Qaban)-ийг алдаж хуулсан хувилбар гэдэг нь тодорхой.¹⁷⁶ 宗室世系表-д гарах эдгээр алдаа нь Тао Зун и (陶宗儀)-гийн “Өмнөд тосгонд тариаланг зогсоосон тэмдэглэл (南村輟耕錄)”-ий “Их Юанийн алтан ургийн угийн бичиг (大元宗室世系)”-г тэр хэвээрээ давтагдаж байна. Этвүүд(C. Atwood)-ий дурдсанчлан уг хоёр бичвэр нь адилхан нэг сурвалжаас ишилсэн тул¹⁷⁷ эдгээр алдаа нь эх бичгийн алдаанаас үүдсэн гэдэг нь ч тодорхой байна.

Дээрхээс үзэхэд бид “Юань улсын судар”-ын Олон вангийн шастирт гарч буй ван цолтнууд бүгдээрээ Хаан улсын газар нутагт оршин суугчид байжээ хэмээн дүгнэж болно. Тэгвэл Хаан улсын цол хэргэм хүртээх журам нь ямар ач холбогдолтой зүйл байв? Уг журам нь Монголын улс төрийн уламжлалт ёсонд суурилсан зүйл бус бөгөөд Хубилайг их сууринд сууснаас хойш шинээр хэрэгжүүлсэн журам, гэхдээ Хятад маягийн журмыг хуулбарласан зүйл гэдэгтэй маргах зүйл байхгүй. Тэгвэл үүнийг Монголын эзэнт гүрний ноёлогч анги болох Чингисийн удмынхны улс төрийн дэг журам, эрэмбэ дэсийг хятад маягаар илэрхийлсэн журам гэж үзэж болох уу. “Юань улсын судар”-т гарах олон вангийн дунд идэх хот, эзэмших газрынх нь ганц ханз үсэгтэй, эсвэл хоёр ханз үсэгтэй нэрийн араас ван гэж залгасан бүлэг хүн байхад эзэмших газрын нэргүйгээр зөвхөн өөрийнх нь нэрийн араас их ван, эсвэл ван гэдэг үсэг залгасан хэсэг хүн байна. “Юань улсын судар”-ын Олон вангийн шастирт цөөхнийг нь л тэмдэглэсэн бөгөөд бодит байдал дээр Юанийн үед идэх хотгүй олон вангийн тоо хамаагүй их байсан болов уу. Энэчлэн Хаан улсын олон вангуудыг хэргэм зэрэг хүртсэн ч идэх хоттой ба идэх хотгүй гэж хоёр бүлэгт хувааж болохоор байна. Тэгвэл тэдний хооронд ямар ялгаа байна вэ? Олон ван цолонд залгасан идэх хотын нэр нь зүгээр л хэлбэрдэх гэсэн юм уу, эсвэл нэр төрийг илэрхийлсэн төдий зүйл байв уу. Би бээр, тийм бус гэж үзэж байна. Идэх хотын

гарах 朮赤太子位下-ы нинсу ван Тогтохтой ижил нэртэй өөр хүн гэж үзсэн ба гэхдээ тухайн үеийн нөхцөл байдлыг харгалзан үзвэл 「宗室世系表」-ын алдаа гэж үзэх нь зүйд нийцнэ.

¹⁷⁴ 『元史』, 卷 107 「宗室世系表」, p. 2717

¹⁷⁵ 『元史』, 卷 16 「世祖・十三」, p. 333

¹⁷⁶ 『元史』, 卷 33 「文宗・二」, p. 744

¹⁷⁷ C.P. Atwood, “Six Pre-Chinggisid Genealogies in the Mongol Empire,” *Archivum Eurasiae medii aevi* (2012), pp. 5~58.

нэр нь ерөнхийдөө Хятадын тодорхой газар нутгийг зааж байсан бөгөөд тэр нь даруй уг олон ван умард Хятадад өөрт нь хувь болгож олгосон эзэмшил газар болон ард иргэнтэй байсныг харуулна. Гэхдээ олон вангууд нь голцуу л Хятадын газар нутагт бус харин умардын тал нутаг буюу эх нутагтаа амьдран суудаг байв.¹⁷⁸ Эх нутагт нь өөрсдийнх нь эзэмшил газар, захирдаг ард иргэд нь байлаа. Тийм учраас эдгээр идэх хоттой олон вангуудыг эх нутагтаа болоод Хятадад хувь эзэмшил газар, харьяалсан иргэдтэй хүмүүс гэж хэлж болох бөгөөд өөрөөр хэлбэл өөрийн гэсэн улс(ulus) эзэмшдэг байсан нь тодорхой байна. Энэ талаас нь харвал Хубилайн хэрэгжүүлсэн хэргэм зэрэг олгох журам бол Монголын “улс тогтолцоо”-нд хятад маягийн хэлбэр оруулснаар үүссэн үр дүн гэж хэлж болох юм.

(2) Өрнийн гурван улсын цол хэргэм-Хүлэгүгийн улсын жишээн дээр

Ингээд бид “Юань улсын судар”-ын “Олон вангийн шастир”-т зөвхөн Хаан улсын газар нутагт оршин суусан олон вангуудын нэр л байхаас, дотроо аварга том улсуудтай Өрнийн гурван улсын олон вангуудаас ганцынх нь ч нэр байхгүйг нягтлалаа. Тэгвэл их хан өрнийн олон ванд хэргэм зэрэг, тамга тэмдэг соёрхдоггүй, эзэнт гүрний хэргэм зэрэг олгох журам тэдгээр вангуудад хамаагүй зүйл байв уу? Үүнийг тэрлэгч би бээр, тийм бус гэж үзэж байна. Учир нь хаан эдэнд ч бас хэргэм зэрэг, тамга тэмдэг соёрхсон тухай мэдээ олон сурвалжид гарч байна.

Хүлэгүгийн улсын эзэд хаадын зарлиг бичигт хааны соёрхсон тамга болов уу гэмээр хэд хэдэн тамга дараатай буй. Жишээ нь, 1289 оны Аргуны захидалд ‘輔國安民之寶(Төр улсыг баригч, түмэн олныг төвшрүүлэгчийн тамга гэсэн утгатай)’ гэсэн бичээстэй тамга, 1302 оны Газаны зарлиг бичигт ‘王府定國理民之寶’ гэсэн бичээстэй тамга дараатай байдаг¹⁷⁹ ба энэ нь Хүлэгүгийн улсын эзэд ханз үсэг сийлсэн тамгатай байжээ гэдгийг харуулах баримт юм. Мэдээж, монгол хаад ханз үсгийн хэв зэрэг нарийн ширийн зүйлийг ялгаж, утгыг нь мэддэг байгаагүй л болов уу. Зүгээр л үл мэдэгдэх үсэг сийлээтэй, алтаар хийсэн төрийн тамгыг улаан бэхэнд дүрээд өөрийн зарлиг бичигт дарах тэр үйлдэл нь улс төрийн эрх мэдлийн бэлгэдэл болдог, түүнийг хүлээн зөвшөөрдөг байсанд оршино. Хүлэгүг үхсэний дараа Абагаг өргөмжлөх ёслолыг гүйцэтгэхийн тулд Хубилай хаанаас зарлиг бичиг (farmān, jarlīgh)ирэхийг хүлээсэн хэмээн Рашид ад Дин тэмдэглэжээ.¹⁸⁰ Өөрөөр хэлбэл, Хүлэгүгийн улсын удирдагчийг их сууринд залахын тулд их хан түүнийг соёрхсон зарлиг бичиг явуулдаг байсан бөгөөд

¹⁷⁸ Шожи Мураками(村上正二)-ын үзсэнээр ‘本投下’ нь нүүдэлчдийн газар нутагт орших, урьд өмнөх эзэмшил хувь газар нутгийг нь хэлэх бөгөөд байлдан дагуулсан газар нутгийн ард иргэдийн бүртгэл гэж хэлж болох ‘一般投下’-ээс ялгаатай гэжээ. Түүний 『モンゴル帝國史研究』(東京: 風間書房, 1993), pp. 9-15-ыг үзнэ үү.

¹⁷⁹ A. Mostaert & F. W. Cleaves, “Trois documents mongols,” үзнэ үү.

¹⁸⁰ Rashid al-Din Tabib, Jami‘u‘t-Tawarikh: Compendium of Chronicles, tr. W. M. Thackston (3 vols., Harvard University, Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, 1998), vol. 3, p. 517.

ингэхдээ түүний байр сууринд тохирох тамга тэмдгийг хамт илгээдэг байсан болов уу хэмээн таамаглаж болох юм.

Гэхдээ өмнө дурдсанчлан Ахмадын санал болгосноор 1287 оноос хойш ‘之寶’ гэсэн үсэгтэй олон вангийн тамга олгохоо байжээ. Аргүн, Газан нарын тамга нь бүгд 1287 оноос хойших бичиг баримт дээр дараатай хэдий ч хэрвээ хааны соёрхсон тамга гэж үзвэл 1287 оноос өмнө хэдийн хийгээд илгээсэн тамга гэж үзэх нь зүйд нийцнэ. ‘輔國安民’ юм уу, эсвэл ‘王府定國理民’ гэсэн бичээс нь Хүлэгүгийн улсын удирдагчдыг эзэнт гүрний хамгийн дээд захирагч болох хаанд тусалж, вант засаглалаа бэхжүүлэн улс орноо амар амгалан байлгахын төлөө хүчин зүтгэхийг хөхүүлэн шаардсан утга агуулгатай тул их ханы соёрхсон тамга гэж үзэх нь зөв. Гэхдээ 1305 оны Өлзийтийн болон 1320 оны Абу сайдын захидалд дарсан тамганы ‘眞命皇帝天順萬夷之寶’ гэдэг бичээс анхаарал татаж байна. Уг тамганы бичиг болон хийсэн газрын талаар эрдэмтэд санал зөрдөг. Эхлээд бичгийг тайлж унших тал дээр санал зөрдөг бөгөөд ‘天順萬事’ уу? Эсвэл ‘天順萬夷’ үү? гэдэг дээр санал нийлээгүй хэвээр байна.¹⁸¹

Нөгөө талаар хаана хийсэн тамга вэ гэдэг талаар ‘眞命皇帝’ гэдэг үсэгтэй тамгыг хаан хүн олон ванд илгээх учиргүй тул Хүлэгүгийн улсынхан өөрсдөө дотооддоо хийсэн хэмээн А. Mostaert болон F. Cleaves нар үздэг бол¹⁸² ‘眞命皇帝’ нь Төмөр хааныг хэлж бөгөөд Төмөр хаан Өлзийт хааныг сууринд залах ёслолд хэрэглүүлэхээр илгээсэн гэж Т. Allsen үзжээ.¹⁸³ Миний бодоход хуанди тамгаа зон ван(宗王)-д өгч хэрэглүүлнэ гэдэг төсөөлөхөд бэрх хэрэг мэт. Тийм учраас Өлзийт хааны засаглалын үед “皇帝” буюу хуанди хэмээн өөрийн биеийг хэт дөвийлгөж цоллосон үсэг бүхий тамгыг Хүлэгүгийн улсын дотоодод хийжээ хэмээн үзэх нь зөв болов уу.

Эдгээрээс үзэхэд Хүлэгүгийн улсын захирагчдад хэдийгээр хаан улсын зургаан дэвтэй хэргэм зэргийн журам үйлчилдэггүй ч хааны үйлдэж, соёрхсон тамгыг хэрэглэж байснаас үзэхэд эзэнт гүрэнд бүхэлд нь хүчинтэй уг журмын хүрээнд оршин байжээ гэдгийг харж болохоор байна.

1287 онд тамганы журамд өөрчлөлт оруулснаас хойш урьдын ‘之寶’ гэдэг үсэг бус, харин ‘之印’ гэдэг үсэг сийлсэн шинэ тамга хүлээн авсан болов уу хэмээн таамаглаж байна. Хүлэгүгийн улсын захирагчид 1287 оноос хойш ч урьд өмнө хэрэглэж байсан ‘之寶’ үсэгтэй тамгаа үргэлжлүүлэн хэрэглэсэн нь шинэ тамгыг “зэрэг бууруулсан” тамга гэж үзсэнтэй холбоотой гэж таамаглах боломжтой. Сүүлийн үед Хүлэгүгийн улсаас гаргасан хэдэн зарлиг бичиг шинээр олдож, тэр талаар судлаачид судалгааны үр дүнгээ хэвлүүлсээр байгаа бөгөөд үр дүнд нь ‘之印’ гэдэг үсэг сийлээтэй дөрвөн ширхэг тамгыг судалгааны эргэлтэд нэмж оруулжээ. Тухайлбал, (1) 1305 оны *ṣahib dīvān*(財務長官)-

¹⁸¹ 照那斯圖,「蒙元時期宮廷文書的印章文字」,『民族語文』,3(1997).

¹⁸² A. Mostaert & F.W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives secrètes vaticanes,” pp. 484-485.

¹⁸³ Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia* (Cambridge, UK: Cambridge 中央아시아 研究 第 21 號 第 2 卷 - 20 -

гийн хэрэглэж байсан 行戶部尙書印, (2) 1293 онд vazīr(宰相)-ын хэрэглэж байсан 王府之印, (3) Qutluq Shāh(1307 онд насан эцэслэсэн)-ы хэрэглэж байсан 右樞密使之印, (4) Amīr Ḥusayn(1322 онд насан эцэслэсэн) хэрэглэж байсан 總官隱院之印 тамганууд болно.¹⁸⁴

Эдгээр тамганы бичээсэнд ‘行戶部’ юм уу, эсвэл ‘王府’ гэдэг үг хэрэглэснээс үзэхэд Хаан улсын тэргүүн Дундад Бичгийн Ямаар дамжуулан бусад олон вангийн засаг газар 王府 болон төлөөний яам 行省 руу илгээсэн тамгатай төстэй хэлбэрээр хийсэн болохыг илтгэнэ. Тэгэхээр тамгыг Хаан улсад хийгээд илгээсэн үү, эсвэл Хүлэгүгийн улсын дотоодод хийсэн үү гэдгийг шууд хэлэх аргагүй. Гэхдээ хаана ч хийсэн бай, тамганы бичээс нь Хүлэгүгийн улсыг Хаан улсын дотоодын нэгэн төлөөний яам, вангийн засаглал хэмээн тооцсныг илэрхийлж буй нь тодорхой юм. Гэхдээ энэ нь Хүлэгүгийн улсын захирагч Өлзийт болон Абу саид нарын ‘眞命皇帝’ буюу “Чэнзун хуанди” гэдэг үсэгтэй тамга хэрэглэж байсантай эрс зөрчилдөнө гэдгийг бид анхаарах шаардлагатай. Тэд хаантай харилцахдаа өөрсдийгөө “хуанди” гэж нэрлэх нь байж болшгүй зүйл тул уг тамгыг зөвхөн өөрийн улсын дотоодод ашигладаг байжээ гэж үзэх нь зүйд нийцнэ. Тэгэх юм бол энэ нь даруй Зүүн Азийн улс орнуудад нэлээд түгээмэл үзэгдэл болох гадагш харилцахдаа тэргүүнээ ван гэж дуудаад, дотоодын харилцаандаа хуанди гэж өргөмжилдөг журмаас өөрцгүй зүйлгүй болж байна. “Юань улсын судар”-аас үзэхэд Хүлэгүгийн улсын Абу саид нь хүндтэй гавьяа байгуулсан Чубан (出班, Chuban)-д албан тушаал, хэргэм зэрэг олгохыг их хаанаас хүсэхэд 開府儀同三司 · 翊國公 гэдэг тушаалын хамтаар мөнгөн тамга, алтан гэрэгэ 金符 соёрхсон гэдэг.¹⁸⁵ Өөрөөр хэлбэл, дотооддоо албан бичигт “Чэнзун хуанди” гэдэг үсэгтэй тамга хэрэглэдэг Абу саид нь гадаад харилцаандаа буюу хаанд өргөх бичиг барихдаа өөрийн албатдаа хаан улсад нийтэд нь хүчинтэй үйлчилдэг журмын дагуу хэргэм зэрэг хүртээхийг хүссэн байна. Энэ бол Хүлэгүгийн улс, эзэн хааны оройлдог Монголын эзэнт гүрний нэгэн хэсэг гэдгээ дахин нотлохын зэрэгцээ өөрийн улсын дотоодын улс төрийн зэрэг дэвийг эзэнт гүрний улс төрийн зэрэг дэвтэй уяж холбох гэсэн хүсэл эрмэлзлийг илэрхийлж байна. Хубилайг нас барснаас хойш ч Хүлэгүгийн улсын удирдагчид дотоод гадаад харилцаандаа хаан = хуанди л хэрэглэж болох нэр томьёог хэрэглэсэн жишээ цөөнгүй олдож байна.

Жишээлбэл, их хааны нэрийн өмнөөс тушаасан албан бичгийг л зарлиг (jarligh; 聖旨) гэж нэрлээд бусад хүнийхийг бүгдийг нь үг (üge; 令旨 · 懿旨 · 法旨) гэх нь тухайн

¹⁸⁴ Gottfried Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit: Text und Bildteil* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004), *Urkunde nrs*, 3, 5, 6, 7; Yokkaichi Yasuhiro, “Chinese Seals in the Mongol Official Documents in Iran: Re-examination of the Sphragistic System in the Il-khanid and Yuan Dynasties,” 『吐魯番學研究: 三屆吐魯番學暨歐亞游牧民族的起源與遷徙國際學術研討會』 (2010); “Āl-tamghā (Vermilion Seal) and Altūn-tamghā (Golden Seal) in the Sphragistic System of the Ilkhanid Dynasty (in Japanese),” 『歐亞學刊(Ouya xuekan)』10 (2012), pp. 311–355; “Four Seals in Phags-pa and Arabic Scripts on Amīr Čoban’s Decree of 726 AH/1326 CE,” *Orient* (The Society for Near Eastern Studies in Japan) 50(2015), pp. 25-33

¹⁸⁵ 『元史』, 卷 47 「泰定帝」, p. 651.

үеийн албан бичгийн үндсэн зарчим байлаа. Гэхдээ Газан ханаас хойш Хүлэгүгийн улсад үйлдсэн албан бичгийг шинжилбээс уг зарчмыг төдий л хатуу мөрдөж дагаагүйг мэдэж болно. Газан хан бээр шинэчлэлт хийхээр шийдээд зарлаж түгээсэн тушаах агуулгатай бичгүүдийг *yarliḡh* гэсэн нь тодорхой жишээ юм.

Энэ мэтээр улсын тэргүүнээ гадаад албан харилцаанд ван, дотоод албан харилцаанд хаан= хуанди гэсэн жишээг Хүлэгүгийн төдийгүй Цагаадайн улсынхаас ч олж харж болно. Энэ талаар “Өлзийтийн түүх”-нд нэгэн сонирхол татахуйц зүйлийг тэмдэглэж үлдээжээ. 1316/7 онд Цагаадайн улсын удирдагч Эсэнбөх (*Esen Buqa*), Алтай нутагт цэрэглэн суусан Хаан улсын цэргийн жанжин Тогачи чинсан (*Toghachi Chingsang*)-д элч илгээв.

Элч нар “Эсэнбөхийн зарлиг (*yarliḡh*) ийм байна” хэмээхэд Тогачи “Амаа тат! Зөвхөн эзэн хаан л зарлиг буулгана. Вангийнхыг линжи (*liṅji*) гэдэг юм” хэмээн зандарчээ. Тэгэхэд Балтөмөр “Эсэнбөх алтан ургийн хүн тул бидний хувьд эзэн хаан гэсэн үг” хэмээв.¹⁸⁶

Эндээс үзэхэд Цагаадайн улсын эзэн Эсэнбөхийн илгээсэн элчис эзнийхээ тушаалыг зарлиг *yarliḡh* гэж нэрлэхэд хааны илгээсэн жанжин болох Тогачи бээр, вангийн тушаалыг хэрхэн зарлиг хэмээн зүрхэлж нэрлэв хэмээн ундууцаж байна. Тэгэхээр Хүлэгүгийн улсад болсонтой адилаар Цагаадайн улсад ч бас дээрх нэр томъёоны асуудалтай холбоотой хэрэг явдал давтагдаж байжээ. Тэгвэл Зүчийн улсад мөн л иймэрхүү байсан болов уу хэмээн таамаглаж байна.

Гэхдээ өрнийн Гурван их улс нь урьдын хэвээр Их Монгол Улсын нэгэн хэсэг хэвээр байлаа. Гаднаас нь харахад ямартай ч эзэнт гүрнийг оройлох удирдагч нь хаан хэвээр байсан бөгөөд түүнийг бусад улсын тэргүүнүүд хүлээн зөвшөөрч байв. Энэ талаар Мамлюкын түүхч Үмари 1340 онд “Чингис ханы залгамжлагч болох их хан (*qān kabīr*)”-ы талаар бичсэнийг дор сийрүүлбэ.

Тэр бээр дорно зүгт, Китаи-н Ханбалигт суудаг бөгөөд түрэгийн эртний улс болох Туран нутгийн гол эзэн юм. Тэр бээр (өрнийн) бусад гурван (удирдагч)-ийг яг л халиф мэтээр захирах эзэн эрхтэй (*ishāra*). Улсын чухал хэрэг, тухайлбал дайн тулаан хийх, ял үйлдсэн их амир яса буюу хууль (*ḥukm*)-ийн дагуу цаазлуулах болбол энэ талаар удирдагч (тус бүр) түүнд мэдэгдэнэ. Заавал тэгэх ёстой бус хэдий ч нэгэн төрлийн тогтсон хэв ёс болжээ. Пазл низам үд дин бин ал хахим ал катиб ал бусайдын өгүүлснээр бол хан (*qān*) нь бусад гурван хан (*qānāt thalātha*)-д ямагт бичиг илгээн эв нэгдэл, найрсаг журамтай байхын чухлыг анхааруулан сануулдаг ажээ. Тэдэнд илгээх захидалдаа бусад бүх хүнээс урьд бичих авч, тэд түүнд захидал илгээх үед нэрээ дурдахаас өмнө түүний нэрийг эхлээд бичнэ. Тэд сайн дураараа түүнд бүрэн тэргүүлэх эрхийг өгчээ.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Abū al-Qāsim ‘Abd Allāh Kāshānī, *Tārikh-i Uljāitū* (ed. M. Hambly, Tehrān, 1348/1969), p. 203.

¹⁸⁷ al-Umarī/Lech, p. 110 (Arabic text, p. 27)

Үмари үүнийг хэдийгээр Мамлюкын улсад бичсэн хэдий ч Хүлэгүгийн улс болон Зүчийн улсын эрдэмтэн сайд, элчээс тун чухал мэдээлэл олж авч чаджээ. Түүний ишлэлд дурдсан “Ал катаб ал бүсаиди” гэгч бол хамгийн сүүлчийн ил хан болох Абу саид(1316-1335)-ын ордны бичээч (kātib) асан тул Хаан улс ба бусад улсын харилцааны бичгийн хэлбэр, агуулгын талаар тун сайн мэдэж байсан болов уу.¹⁸⁸

Үмариин тэмдэглэлээс үзэхэд өрнийн Гурван их улсын эзэд дотооддоо бие даасан эзэн захирагч мөн хэдий ч гадаад талдаа бол хуучин хэвээр их ханы эрхэмсэг байр суурийг хүлээн зөвшөөрч, дотооддоо болсон чухал хэргийн талаар айлтган мэдэгддэг байсан байна. Гэхдээ энэ нь албат харьяатын эзэндээ гүйцэтгэх ёстой үүрэг мэт зүйл бус, харин нэгэн төрлийн “хэвшсэн ёс” мэт зүйл бөгөөд тэд сайн дураараа их ханы “тэргүүлэх эрх”, “эзэн эрх” -ийг хүлээн зөвшөөрдөг байжээ. “Юань улсын судар”-т Тогоонтөмөрийн засаглалын сүүл үе хүртэл эдгээр “баруун зүгийн олон ван”-гууд алба өргөж, түүнд таарсан “ёсны юм” буюу бэлэг сэлтийг хаан хариу барьсан тухай тэмдэглэл бий. Гэхдээ энэ бол Хятадын уламжлалт “алба барих” ёсыг дагуулан сударч түшмэд дураараа бичсэн зүйл бус харин тухайн үеийн Гурван улс ба Хаан улсын харилцааны хэргийн протоколын агуулгыг тусгажээ хэмээн үзэж болно.

Дүгнэлт

Монголын эзэнт гүрний дээд удирдагчийг нэрлэх хаан хэмээх цол нь Монголын эзэнт гүрнийг бий болохоос өмнө, 12-р зууны Монголын тал нутагт бараг хэрэглэж байгаагүй үг бөгөөд Өгөөдэйг их сууринд суумагц зөвхөн Өгөөдэйг заасан цол болон хэрэглэж эхэлжээ. Түүнийг нас барсны дараа Гүюг, Мөнхийн хаанчлалын үед улсын удирдагчийг заасан цолны утгаар хэрэглэж байсан ч урьдын хэвээр албан ёсны цол болж тогтоогүй байлаа. Тэгж байгаад Хубилайн үеэс Эзэнт гүрний удирдагчийг л заах цол болон хэвшиж тогтсон бөгөөд зарлиг бичгийг орчин цагийн хэлээр буулгасан хувилбарт хаан гэдэг үгийг орчуулахдаа хуанди хэмээн оноожээ. Төмөрийг их сууринд суусны дараа хаан цол нь эзэнт гүрний дээд удирдагчийг л нэрлэх албан ёсны цол болж тогтов. Хан цолыг Чингис ханаас өмнө ч Монголын тал нутагт аймаг болон аймгийн холбоо, бас улсын удирдагчийг заасан утгатайгаар нэлээд өргөн хэрэглэж байсан бөгөөд Чингис ханаас хойш ч тэр хэвээр хэрэглэгдэж байжээ. Жувэйнийн тэмдэглэлээс үзэхэд Монголын эзэнт гүрний удирдагч биш, гэхдээ алтан ургийн олон ванг нэрээр нь дууддаг байсан хэдий ч Зүчи болон Батын хувьд нас барснаас нь хойш нэгэн төрлийн хүндэтгэлийн нэр маягтайгаар Зүчи хан, Бат хан гэж дууддаг болжээ. Алтан ургийн олон вангууд “хан” цолыг харьцангуй өргөн хэрэглэж эхэлсэн үе бол Монголын эзэнт гүрэн баруун тийш өргөжин тэлснээс хойших үе болно. Чингис болон Өгөөдэйн үед монголчууд аль хэдийн Баруун Ази руу довтолж эхэлсэн бөгөөд Хүлэгүгийн удирдсан их цэрэг хүрч очин, Халифын дэглэмийг нурааж, амжилттай байлдан дагуулсны дараа,

¹⁸⁸ Ibid.

ноёлогч болон удирдагчдаа хан хэмээн нэрлэж дадсан нутгийнхан шинэ монгол удирдагчаа хан хэмээн цоллох болжээ. Ил хан хэмээн цол тийнхүү үүссэн бөгөөд ил нь “...-нд харьяалагдах” гэсэн утгатай бус, харин “олон хүн буюу улс, иргэд” гэсэн утгатай бөгөөд монгол хэлний улс гэдэг үгэнд дүйх түрэг үг юм. Хүлэгүгийн улсын удирдагчдыг ихэвчлэн “ил хан” хэмээн нэрлэдэг байсан ба Зүчийн улсын удирдагчдыг ч бас заримдаа тэгж нэрлэдэг байлаа. Гэхдээ “хан” цолыг Баруун болон Төв Азид хэрэглэж байснаас бус Монголын эзэнт гүрэнд нийтэд нь хэрэглэх албан ёсны цол биш байлаа. Монгол хэлний “олон ван”-тай дүйх үг нь хүү kö'ü(n) юм. Түрэгээр oghul, перс хэлээр shahzāda, ханзаар 王 · 諸王 · 大王 хэмээн орчуулна.

Хэргэм зэрэг, тамга тэмдэг олгох журам бол Монголын эзэнт гүрэнд харьяалагдах олон вангийн зэрэг дэвийг тогтоохын тулд гаргасан журам юм. “Юань улсын судар”-ын “Олон вангийн шастир”-аас үзэхэд Хубилайн үед хэвшиж тогтжээ. Уг журмаар нэгээс зургаа хүртэл зэрэг дэв тогтоож, түүнд нь таарсан тамга соёрхдог байв. Зэрэг дэвд нь таарсан эрх ямба олгох бөгөөд олон вангуудыг идэх хоттой ба идэх хотгүй гэж ангилдаг байв. Эхнийх нь Хятад болоод Монголын тал нутагтаа өөрийн гэсэн эзэмшил газартай хүмүүс юм. Уг журмыг Монголын уламжлалт улсын тогтолцоотой уялдуулан хэрэгжүүлсэн гэж үзэж байна. Идэх хоттой олон ван гэдэг нь даруй өөрийн улстай хүмүүс байжээ гэж хэлж болно.

Нөгөө талаар өрнийн Гурван их улсын олон вангийн нэр “Юань улсын судар”-т гарахгүй байна. Тэд хаан улсын зэрэг дэв олгох журмын гадна байжээ. Гэхдээ Хүлэгүгийн улсын жишээнээс харахад хаан тэдэнд тамга тэмдэг, ван цол соёрхож байсан нь тодорхой. Гэхдээ тэдэнд соёрхсон “...ний эрдэнийн тамга” нэртэй тамгууд нь 1287 оны шинэчлэлтээс хойш “..ний тамга” нэртэй болж өөрчлөгдсөн хэмээн таамаглаж байна. Харин Хүлэгүгийн улсын захирагчид эзэн хааны соёрхсон шинэ тамгыг хэрэглэлгүй, хуучин хэвээр “..ний эрдэнийн тамга”-аа зарлиг бичиг, албан бичигтээ дарсаар байжээ. Түүгээр зогсохгүй “Чэнзун хуанди” гэсэн үсэгтэй тамгыг үйлдэн хэрэглэж байв.

Үүний зэрэгцээ Улсын доторх том түшмэд нь урьдын хэвээр Хаан улсад “...ны тамга” гэдэг тамга хэрэглэж байв. Ийм хоёр төрлийн тамгатай байж гэдэг нь Хүлэгүгийн улсын хоёрдмол байр суурийг илэрхийлж байна хэмээн бодоход хүргэнэ. Өөрөөр хэлбэл, Хүлэгүгийн улс нь Хаан улсын хувьд нэгэн төрлийн төлөөний яам юм уу, эсвэл вангийн засаглалтай адил дотор нь харьяалагдах оршихуй байсныг харуулна. Тиймээс Хүлэгүгийн улсын удирдагчид урьдын хэвээр, улс төрийн хувьд эзэн хааны дор орших зэрэг дэвийг илэрхийлэх нэр томъёог хэрэглэж, түшмэд сайд нарт нь ч түүнд таарсан тамга тэмдэг соёрхжээ. Гэхдээ түүний зэрэгцээ Хүлэгүгийн улсын удирдагчид “...-ны эрдэнийн тамга”-ыг өөрсдийн дураар үйлдэн хэрэглэж, зарлиг бичгээ хүртэл зөвхөн хаан хүний хэрэглэж болох үгээр буюу yarligh хэмээн нэрлээд дотооддоо хуанди мэтээр их эрх мэдэл эдэлж байлаа. Би бээр энэхүү хоёрдмол байр суурийг “гадна талдаа ван, дотор талдаа хуанди (外王內帝)” гэж томъёолсон бөгөөд энэ нь зөвхөн Хүлэгүгийн улсаар

тогтохгүй өрнийн Гурван улсад бүгдэд нь адил байсан болов уу гэж үзэж байна. Энэ нь Монголын эзэнт гүрний дотоодод нэг улс нөгөө улстай харилцахад нийтлэг хэрэглэсэн улс төр, дипломат харилцааны арга хэлбэр, өөрөөр хэлбэл “улс, улс төр(the ulus politics)” -ын онцлог юм.

Тиймээс Хүлэгүгийн улсын удирдагчид Европын эзэн хаадад илгээсэн захидал бичигтээ ийм “улс, улс төр (the ulus politics)” -д баригдалгүйгээр “..-ы эрдэнийн тамга”-аа дардаг байжээ. Эцэст нь дүгнэж хэлэхэд Монголын эзэнт гүрэн нь 14-р зууны эхэн гэхэд улс төр, эдийн засаг, цэргийн хүчний хувьд бие даасан дөрвөн том улс буюу өөрөөр хэлбэл Дорнын Хаан улс ба Өрнийн Гурван улс болон хуваагдаж, тус бүр бие даасан байдалтай хөгжсөн байна. Гэхдээ гадна өнгөндөө бол хаан оройтой, нэгдсэн эзэнт гүрэн гэдэг нэгдмэл шинжээ хадгалсаар байлаа. Гурван их улсын удирдагчид нь “гадна талдаа ван, дотор талдаа хуанди” гэдэг хоёрдмол байр суурийг баримталснаар өөрийн улс төрийн тусгаар байдал, эзэнт гүрний нэгдмэл байдал хоёрыг тэнцвэржүүлдэг байжээ.